

**VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ
JELENA SRNA
UREDNIKE**

**MOGUĆI PUT
KA POMIRENJU U SRBIJI:
ZAJEDNIČKA AKCIJA
ZA ISTINU I POMIRENJE**

BEOGRAD, 2008.

Izdavači:
Viktimološko društvo Srbije
Beograd
Dositejeva 1a
„Prometej“
Beograd, Prve pruge 43

Za izdavače:
Dr Vesna Nikolić-Ristanović
Ing. Borivoje Ušćumlić

Recenzentkinje:
Prof. Dr Jelena Vlajković
Prof. Dr Radmila Nakarada

Idejno rešenje korica:
Tatjana Stojković

Prelom
„Spectral“ Beograd

ISBN 978-86-82363-86-6

Štampa
„Prometej“, Beograd

Tiraž
500

Objavlivanje ove knjige finansijski je pomogla
Fondacija Friedrich Ebert Stiftung

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Sadržaj

I. Uvod	5
I. 1. Nastanak i razvoj Asocijacije	6
I. 2. Projekat Razvoj Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje, i povećanje društvene vidljivosti <i>trećeg puta</i>	8
I. 3. Akciono istraživanje i unutrašnji razvoj Asocijacije ..	9
II. Proces razvoja Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje: izazovi i rezultati	13
II. 1. Uvod	13
II. 2. Ko čini ZAIP?.....	14
II. 3. Osnove Asocijacije	15
II. 4. Motivi i problemi	16
II. 5. Metodologija rada	19
II. 6. Prva radionica: Određenje Asocijacije.....	21
II. 7. Druga radionica: Ja u Asocijaciji ZAIP.....	24
II. 8. Treća radionica: Struktura i akcija.....	25
II. 9. Definicija i forma, konačno	26
II. 10. Zaključak.....	27
III. Razvoj ideje <i>trećeg puta</i> u okviru Zajedničke akcije ZA istinu i pomirenje	29
III. 1. Uvod	29
III. 2. Teorijska polazišta <i>trećeg puta</i>	30

III. 3. Karakteristike i elementi <i>trećeg puta</i>	32
III. 4. Sličnosti i razlike sa <i>prvim i drugim putem</i>	39
III. 5. Razvoj ideje <i>trećeg puta</i>	40
III. 6. Zaključak.....	57
IV. Psihološki aspekti pomirenja.....	61
IV. 1. Pomirenje kao ideja, aktivnost i doživljaj	61
IV. 2. Razvoj procesa suočavanja sa sobom i drugima u okviru Zajedničke akcije ZA istinu i pomirenje	64
IV. 3. Psihološki aspekti pomirenja – aktivnosti i doživljaji	66
IV. 4. Zaključak.....	102
V. Pogled u budućnost: mogućnost šire primene ideje <i>trećeg puta</i> u Srbiji.....	105
VI. Literatura	109
Otkud mi u ovoj priči, na ovaj način.....	113
Beleške o autorkama	117
Spisak članova Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje.....	119

I. Uvod

„Pomirenje ne može biti nametnuto spolja, niti put koji su trasirali drugi može da nas odvede do naše destinacije: to mora biti naše sopstveno rešenje. Ono uključuje veoma dugo i bolno putovanje, koje se bavi patnjom žrtava, razumevanjem motivacije izvršilaca, približavanjem otuđenih zajednica, pokušavanjem da se nađe put do pravde, istine, i na kraju, mira. Suočena sa svakim novim detaljem nasilnog konflikta, nova rešenja moraju biti kreirana tako da odgovaraju kontekstu, istoriji i kulturi koja je u pitanju.“

Dezdemon Tutu

Ova publikacija predstavlja rezultat aktivnosti vezanih za istinu i pomirenje, koje su se tokom 2006. i 2007. odvijale u okviru Viktimološkog društva Srbije (VDS) i Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje (ZAIP). Publikacija ima za cilj predstavljanje Asocijacije kao mogućeg puta ka pomirenju u Srbiji, njenog nastanka i procesa kroz koji je razvijana, njenih ideja i najznačajnijih rezultata. S obzirom da je rad na razvoju Asocijacije imao karakter akcionog istraživanja, centralni deo ove publikacije čini analiza njegovog toka i rezultata.

Sistematika knjige prati osnovne pravce akcionog istraživanja razvoja Asocijacije. Nakon kratkog pregleda istorijata Asocijacije i osnovnih podataka o akcionom istraživanju, slede tri teksta koja prate tri osnovna cilja akcionog istraživanja: razvoj profila (organizacije i strukture) Asocijacije, razvoj ideje *trećeg puta* i razvoj ideje pomirenja (psihološki aspekt). Autorke radova – Nataša Hanak, Jelena Grujić, Vesna Nikolić-Ristanović i Jelena Srna istovremeno su bile i kreatorke i voditeljke radionica kroz koje su se odvijali akciono istraživanje i proces unutrašnjeg razvoja Asocijacije.

U zaključku, okrenutom budućnosti, Asocijacija je kao model bavljenja prošlošću i pomirenjem stavljena u širi kontekst, uz postavljanje mogućih okvira za njegov dalji razvoj i širu primenu u društvu. Knjiga se završava opisom lične motivacije i ličnog doživljaja autorki, i spiskom članova Asocijacije zaključno sa junom 2008, kada je rukopis završen.

I. 1. Nastanak i razvoj Asocijacije

U okviru programa *Istina i pomirenje*, posvećenom traganju za modelom pomirenja koji bi odgovarao Srbiji, Viktimološko društvo Srbije je tokom 2006. i 2007. iniciralo osnivanje i koordiniralo razvoj Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje. Ideja o stvaranju Asocijacije nastala je nakon razmene ideja i iskustava sa učesnicima iz raznih delova bivše Jugoslavije i Srbije, na međunarodnim konferencijama 2002. i 2004,¹ u malim grupama u lokalnim zajednicama širom Srbije i na osnovu prikupljenih odgovora na distribuirane brošure i upitnike (Nikolić-Ristanović, Hanak, 2004). Stavovi stručnjaka i stavovi građana bili su podudarni: u procesu istine i pomirenja u Srbiji nije se daleko odmaklo. Kao ključni razlozi za to navedeni su sledeći: nedostatak političke volje, nedostatak koordinacije između vladinog i nevladinog sektora, kao i nedostatak koordinacije u okviru samog nevladinog sektora, isključivanje iz procesa istine i pomirenja mnogih važnih društvenih grupa kao što su žrtve rata, izbeglice, žene, mladi, učesnici rata i druge marginalizovane grupe našeg društva, i marginalno i neadekvatno bavljenje ovom temom od strane medija.

Polazeći od identifikovanih problema, odnosno prepreka na putu istine i pomirenja, nakon međunarodne konferencije 2004. godine, VDS je kao svoje kratkoročne i srednjoročne ciljeve formulisao sledeće: koordinaciju aktivnosti u vezi sa istinom i pomirenjem, razmenu informacija i facilitaciju komunikacije između grupa i pojedinaca koji sprovode aktivnosti ili žele da se uključe u proces istine i pomirenja u Srbiji, i izveštavanje ostalih organizacija u regionu o aktivnostima u Srbiji. Kao konkretizacija ovog cilja, posebno je formulisana predlog za osnivanje asocijacije NVO i građana Srbije, kao formalizovane građanske inicijative za bavljenje pitanjima istine i pomirenja, i razvijanje akcionog plana za aktivnosti civilnog društva u pravcu implementacije glavnih inicijativa/predloga oko kojih je postignuta saglasnost na Konferenciji (ustanovljavanje Dana pomirenja/sećanja, osnivanje

¹ Radovi sa konferencija objavljeni su u časopisu *Temida*, br. 4/2002 i br. 4/2004.

muzeja i memorijalnog centra, svedočenja i podrška žrtvama, svedočenja i podrška ratnim veteranima, edukativni programi, kampanje i istraživanja). Zamišljeno je da Asocijacija adekvatno reprezentuje sve regione u Srbiji, te da uključi predstavnike svih grupa koje su značajne za proces istine i pomirenja: izbeglice, raseljena lica, žrtve torture, članove porodica nestalih lica, učesnike rata, mlade, žene, predstavnike etničkih manjina u regionu, kao i novinare lokalnih i državnih medija.

U cilju ostvarenja formulisanih ciljeva, VDS je početkom 2005. počeo da radi na okupljanju pojedinaca, aktivista nevladinih organizacija i novinara, koji su prepoznati kao osobe koje u oblasti istine i pomirenja deluju tako da bi mogle da – zajedno sa VDS – razvijaju ono što je prepoznato kao *treći put*² ka istini i pomirenju. Početni koraci napravljeni su 24. marta 2005. na konsultativnom sastanku u Beogradu, kojem je prisustvovalo 23 učesnika. Na taj način, ideja traganja za trećim putem ka istini i pomirenju okupila je oko Viktimološkog društva Srbije grupu organizacija i pojedinaca koji predstavljaju različite segmente društva i različite regione Srbije. Njihovim povezivanjem oformljena je Asocijacija *Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje* (ZAIP), osnovana 10. juna 2005. na sastanku u Beogradu. Asocijaciju su osnovali 20 malih i srednjih nevladinih organizacija i nekoliko pojedinaca, zainteresovanih za razvoj novog pristupa u bavljenju prošlošću (Nikolić-Ristanović, Hanak, 2005:33–36).

ZAIP ima *mailing* listu ZAistinuipomirenje@yahoogroups.com koja omogućava brzu razmenu novosti o aktivnostima članova/članica Asocijacije. Putem *mailing* liste razmenjuju se i različite informacije koje mogu biti korisne i interesantne organizacijama i pojedincima koji deluju u oblasti istine i pomirenja.

Takođe, ZAIP ima i Koordinacioni odbor, sa konsultativnom ulogom, a njegovi članovi su prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, Anika Krstić, Zdravko Marjanović, Vladimir Paunović, Jelena Grujić, prof. dr Jelena Srna, Mirjana Vojvodić, Novica Kostić, Petar Fjodorov, Aida Ćorović, Marija Gajicki i Vesna Karanfilović. Koordinatorica ZAIP-a je prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, a asistentkinja Danijela Bjelić.

U periodu između 2005. i 2008. održano je šest sastanaka i tri seminara Asocijacije. Pored toga, redovno su održavani i sastanci Koordinacionog

² Treći put prepoznat je kao nekonfliktni način komunikacije o prošlosti između ljudi sa različitim iskustvima rata, i inkluzivni odnos prema zločinima, žrtvama i izvršiocima – nezavisno od njihovih svojstava.

odbora. U junu 2008. ZAIP je imao 70 članova. Početkom 2008. započeta je distribucija i popunjavanje pristupnica ZAIP-u, i do momenta završetka ovog rukopisa 40 članova popunilo je ove pristupnice.

I.2. Projekat Razvoj Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje, i povećanje društvene vidljivosti *trećeg puta*

Tokom 2006. i 2007. aktivnosti ZAIP-a odvijale su se u okviru projekta *Razvoj Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje i povećanje društvene vidljivosti trećeg puta*.³ U tom periodu rađeno je na sledećim grupama aktivnosti: aktivnosti usmerene na razvoj Asocijacije, razvoj resurs-centra i istraživanja, aktivnosti u pravcu povećanja društvene vidljivosti Asocijacije, i aktivnosti u cilju saradnje i promovisanja ideje *trećeg puta* u drugim republikama bivše SFRJ.

Pri tome, najveći deo aktivnosti odnosio se na unutrašnji razvoj Asocijacije, odnosno na njeno uobličavanje, preciziranje ciljeva i osnovnih vrednosti, kao i na ojačavanje i međusobnu podršku članova. Znatno manje, aktivnosti su bile okrenute spolja, odnosno u pravcu javne promocije ideja *trećeg puta* i same Asocijacije. Ovakav raspored aktivnosti bio je rezultat svesne odluke. Naime, smatrali smo da prvo treba da se bavimo samima sobom – da treba da uredimo i ojačamo sebe i sopstvenu „kuću“ iznutra, kako bismo jasnije definisali šta radimo i kojim putem želimo dalje da idemo. Na taj način, krećući se od Asocijacije ka društvu, u Srbiji, regionu i međunarodnoj zajednici, želeli smo da se pripremimo da jasnije predstavimo sebe drugima, i tako postanemo spremniji da konstruktivno i efikasno radimo na daljem razvoju i širenju Asocijacije, kao i pristupa pomirenju za koji se ona zalaže.

Aktivnosti koje su bile usmerene na razvoj Asocijacije sastojale su se iz sledećih segmenata: postepeno uključivanje novih članova i pojedinačni kontakti sa starim članovima; širenje *mailing* liste / liste članova Asocijacije; distribucija lifleta i brošura o *trećem putu* i brošure o istini i pomirenju; sastanci Koordinacionog odbora i sastanci i seminari za članove Asocijacije. Seminari Asocijacije održani su 2006. u Novom Sadu i Kragujevcu, i 2007. u Vranjskoj

³ Projekat je finansiran od strane Fridrich Ebert Fondacije i Fonda za otvoreno društvo, na čemu im se i ovom prilikom zahvaljujemo.

Banji. Domaćini seminara bili su NVO *Vojvođanka* iz Novog Sada, NVO *Millenium* iz Kragujevca i organizacija *Ratni veterani Srbije za mir* iz Vranja.

Aktivnosti u pravcu povećanja društvene vidljivosti Asocijacije obuhvataju aktivnosti u cilju povećanja medijske vidljivosti ideje *trećeg puta*, kao i aktivnosti članova vezane za učešće na stručnim skupovima, objavljivanje radova u naučnim i stručnim časopisima, kao i druge slične aktivnosti u kojima je predstavljena Asocijacija i ideja *trećeg puta*. To je uključivalo i aktivnosti u cilju saradnje, odnosno promovisanja ideje *trećeg puta* u drugim republikama bivše SFRJ.

Aktivnosti vezane za medijsku promociju najviše su došle do izražaja u vezi sa obeležavanjem 10. juna, Dana osnivanja Asocijacije, kao i kroz medijsko praćenje seminara Asocijacije. Aktivnosti su se sastojale u gostovanju u medijima, snimanju posebnih emisija posvećenih Asocijaciji i *trećem putu*, kao i u izdavanju saopštenja za javnost.

U okviru aktivnosti vezanih za razvoj resurs-centra i istraživanje arhivirani su izveštaji sa sastanaka i drugi projektni materijal, prikupljan je i sistematizovan štampani, audio i video-materijal o istini i pomirenju, kao i isećci iz novina. Takođe, obrađeni su i odgovori na pitanja o poželjnim načinima bavljenja prošlošću, iz brošure VDS-a o istini i pomirenju, koju Viktorološko društvo distribuira građanima Srbije počev od 2003. Najzad, prikupljeni su i obrađeni podaci o aktivnostima članova Asocijacije u periodu 1990–2006.

I.3. Akciono istraživanje i unutrašnji razvoj Asocijacije

Cilj radionica na seminarima u Novom Sadu, Kragujevcu i Vranjskoj Banji bio je razvoj kapaciteta članova Asocijacije za bavljenje aktivnostima u vezi sa pomirenjem, razvoj Asocijacije kao formalnog okvira i razvoj ideje *trećeg puta*. Radionice su koncipirane kao akciono istraživanje, što znači da je prikupljanje podataka vršeno istovremeno sa procesom razvoja ideja i formalnog okvira Asocijacije.

U ovom procesu, odnosno istraživanju, učesnici su bili svi, uključujući i voditeljke radionica. Mogli bismo možda reći da su svi učesnici takođe činili i uzorak i bili istraživači. To praktično znači da smo učestvovali u svojevrsnom procesu samoistraživanja i samoedukacije, u kojem smo se sve vreme menjali i napredovali – pojedinačno i kao grupa u celini. Pored istraživanja

i (samo)edukacije, ovaj proces je obuhvatio i rad na sebi u jednom širem smislu. Najzad, on je imao i terapijsku dimenziju.

Na ovaj način testirali smo način na koji se odvija proces komunikacije i približavanja u jednoj heterogenoj grupi. U jednoj takvoj grupi različitih ljudi takođe smo pretresali i psihološko iskustvo, i šta je to što mi imamo da kažemo svetu i Srbiji o tom svom iskustvu pomirenja. Takođe, preispitali smo i sopstvene stavove u praksi, odnosno proveravali da li nam je ono što prihvatamo na apstraktnom planu prihvatljivo i kada to primenimo. Da li je to nešto što zaista može doneti promenu i postati resurs, a ne prepreka pomirenju?

Postupak je imao karakteristike razvoja i ideje i metoda, sa posebnim akcentom na stalno smenjivanje nestrukturiranosti – otvorenosti, i strukturiranja. Jedna od specifičnosti koja je za pojedine ljude predstavljala problem, pa su neki od nje i odustali, odnosila se na odsustvo unapred date forme – strukture i zadatog cilja. I zaista, bavljenje procesom često je ličilo na tapkanje u mraku, na pokušaje nalaženja tačaka na kojima se zajedno osećamo dobro i sigurno – a one se pojavljuju i izmiču, pojavljuju i izmiču, i tako redom... Sa fazama ushićenja smenjivao se osećaj da se vraćamo unatrag i da nema napretka – da stojimo u mestu.

Uopšte, ovaj proces pratila je dilema da li da se nešto dâ, ili da se do nečega dođe. Ona je uslovila i određene tenzije u pogledu izbora metoda rada na radionicama – na primer, da li se opredeliti za predavanja ili kombinaciju raznih metoda – pri čemu je prevagnulo ovo drugo.

Najveći deo aktivnosti na radionicama i javne debate snimane su video-kamerom. Takođe, rad u velikoj i malim grupama delom je sniman različitim audio-tehnikama. Za potrebe analize rađeni su transkripti audio i video-materijala. U cilju pripreme radionica, sačinjavani su upitnici i drugi instrumenti koji su imali za cilj kako olakšavanje interaktivnog rada, tako i prikupljanje podataka važnih za analizu procesa. Najzad, sa svakog seminara sačinjavan je detaljni izveštaj. Svi ovi materijali sortirani su i arhivirani, tako da će se, osim za analizu za potrebe ove knjige, moći koristiti i u budućnosti za potrebe drugih istraživanja i analiza.

Učesnici i učesnice radionica bili su članovi ZAIP-a, i to ukupno njih 29, uključujući i voditeljke radionica. Oni predstavljaju najaktivniji deo ZAIP-a u smislu učešća u ukupnim aktivnostima. Više od polovine učestvovalo je na dva, odnosno tri seminaru, što ukazuje na kontinuitet u radu grupe. Na prvoj radionici bilo je 17 učesnika – članova ZAIP-a, osam muškaraca i devet žena, uzrasta u rasponu od 24 do 70 godina (Mdn –Medijana 40, AS

– Aritm. sredina 42, 9). Na drugoj radionici bilo je 16 učesnika, 9 muškaraca i 7 žena, uzrasta u rasponu od 26 do 71 godine (Mdn – 46, AS – 46,8). Na trećoj radionici bilo je 16 učesnika, 11 žena i 5 muškaraca, u rasponu od 26 do 71 godine (Mdn – 46,5, AS – 48,2).

Učesnici radionica⁴ članovi su 18 nevladinih organizacija, i to: Viktimološko društva Srbije, Društva za toleranciju, Veterana Srbije za mir, Udruženja logoraša 1991, „Jelene Anžijske“, Odbora za građansku inicijativu, Srpskog saveta za izbeglice, NVO *Millennium*, Društva za zaštitu ratnih veterana i žrtava rata, Timočkog kluba, Građanske čitaonice *Libergraf*, NVO „URBAN-IN“, „Vojvođanke – Regionalne ženske inicijative“, Regionalnog odbora za pomoć izbeglicama Vojvodine, Međunarodne mreže pomoći IAN, Centra za mir i razvoj demokratije, PAAD centra za sociokulturološke izuzetnosti i Centra za istraživanje u politici *Argument*.

Pored učesnika koji su članovi nevladinih organizacija, četvoro učesnika, odnosno učesnica, nije pripadalo nijednoj NVO. U pitanju su jedna profesorka univerziteta, dve novinarki i jedan student.

Učesnici radionica došli su iz raznih delova Srbije, i to: Beograda (11), Kragujevca (1), Vlasotinca (2), Kosovske Mitrovice (1), Novog Sada (4), Novog Pazara (1), Niša (1), Prijepolja (1), Leskovca (1), Bačke Palanke (1), Novog Bečeja (1), Užica (1), Knjaževca (1) i Vranja (1). Jedan učesnik bio je iz Mrkonjić Grada (Republika Srpska).

Mesta rođenja učesnika ukazuju na još veću raznolikost. 23 učesnika rođeno je u Srbiji – u Beogradu (5), Zrenjaninu (1), Vrnjačkoj Banji (1), Kragujevcu (1), Nišu (2), Kosovskoj Mitrovici (1), Vlasotincu (2), Novom Pazaru (1), Prijepolju (1), Leskovcu (1), Novom Bečeju (1), Užicu (1), Valjevu (1), Vranju (1), Prizrenu (1), Knjaževcu (1) i Zbjegu (1). Petoro učesnika rođeno je u Bosni i Hercegovini (Jajce, Šipovo, Smoljan, Foča, Sarajevo), a jedan u Hrvatskoj (Zadar).

Većina učesnika je srpske nacionalnosti (25). Po jedan učesnik su ruske i poljske nacionalnosti, dok se dva učesnika nisu izjasnila u tom pogledu. 19 učesnika je pravoslavne vere, osmoro su ateisti, a dvoje učesnika o tome nije dalo podatke.

Najviše učesnika ima srednju (14) i visoku (12) školsku spremu. Među njima su i dvoje doktora nauka i jedan magistar. Učesnici su po zanimanju: student (4), penzioner (5), prevodilac (1), novinar (4), univerzitetski nastavnik

⁴ Podaci o učesnicima dobijeni su iz upitnika o aktivnostima koje su svi članovi ZA-IP-a popunjavali tokom 2007. godine.

(2), psiholog (4), pravnik (1), ekonomski tehničar (1), istoričar umetnosti (1), inženjer agronomije (1), sekretarica (1), ugostitelj (1), lekar (2) i službenik (1).

Među učesnicima koji su pripadnici nevladinih organizacija, njih 13 angažovano je samo u nevladinoj organizaciji, a 12 i u NVO i u državnoj instituciji.

Većina učesnika imala je neposredno iskustvo međuetničkog konflikta, kao žrtva ili kao učesnik rata, ali i kao ratni reporter i prevodilac na ratnom području. Među njima bilo je petoro izbeglica, jedan logoraš i četvorica boraca. Jedna učesnica imala je iskustvo neposredne viktimizacije u unutrašnjim političkim konfliktima za vreme Miloševićeve vladavine. Svi učesnici preživeli su spoljašnje konflikte Srbije sa međunarodnom zajednicom i NATO-om, pa su dakle imali iskustvo viktimizacije međunarodnim sankcijama i bombardovanjem.

Većina učesnika se od devedesetih godina XX veka bavi ljudskim pravima i mirovnim aktivizmom, dok temama vezanim za istinu i pomirenje uglavnom počinju da se bave nakon 2000. Kada su zamoljeni da daju najtačniji sažeti opis svog angažmana, njih 16 je, pored ostalog, u svoj opis uvrstilo i bavljenje posledicama rata, mirovnim inicijativama i pomirenjem. Na osnovu toga moglo bi se zaključiti da više od polovine učesnika radionica aktivnosti vezane za bavljenje prošlošću smatra delom sopstvenog identiteta.

Jelena Grujić
Nataša Hanak

II. Proces razvoja Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje: izazovi i rezultati

II.1. Uvod

Od 2005, kontinuirano i u konstantnom uzletu, u Srbiji teče jedan važan proces – iako ne uvek i pred očima javnosti: proces formiranja, stabilizovanja i jačanja Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje. Asocijacija je jedan od najvažnijih rezultata aktivnosti Viktimološkog društva Srbije na planu istine i pomirenja.

Ideja Asocijacije, koja predstavlja i njenu najsažetiju definiciju, jeste traganje za *trećim putem* ka istini i pomirenju (Nikolić-Ristanović i Bjelić, 2006); oko te ideje okupljeni su brojni članovi – organizacije i pojedinci – zainteresovani za bavljenje zajedničkom prošlošću i prevazilaženje iz nje proisteklih konflikata.

Iako u novim državama stare Jugoslavije i unutar naše najnovije države postoji više srodnih inicijativa – srodnih bar po temi i potrebi za dijalogom i susretanjem – Asocijacija ZAIP ipak se, po zastupljenosti marginalizovanih društvenih grupa u članstvu i po komunikacijskoj neisključivosti, izdvaja u svojoj Zajedničkoj akciji.

Ovaj tekst predstavlja pregled i analizu nastanka i razvoja Asocijacije ZAIP, koji je iz brojnih razloga predstavljao izuzetno iskustvo za koje verujemo da može biti značajno za sve koji žele da se bave istinom i pomirenjem. Asocijacija se pretežno uobličavala prilikom redovnih višednevnih susre-

ta njenih članova. Autorke ovog teksta predstavice proces rada na razvoju strukture Asocijacije i na definisanju njenog polja delatnosti. Taj proces obuhvatio je i tri radionice koje će biti opisane, a koje su održane u periodu od maja 2006. do aprila 2007. Uobličavanje strukture i definisanje delatnosti Asocijacije završeno je, bar u ovoj fazi rada, imenovanjem Koordinacionog odbora Asocijacije ZAIP, koji je finalno razrešio pitanja prava i obaveza članica, kao i vrednosti koje Asocijacija prvenstveno zastupa, a oko kojih su saglasni svi njeni članovi. Ti zaključci takođe slede u ovom tekstu.

Radi boljeg razumevanja procesa koji će biti opisan, ukratko će biti izložene ključne karakteristike Asocijacije i njen nastanak.⁵

II. 2. Ko čini ZAIP?

Asocijaciju Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje čine solidarne organizacije i pojedinci koji zastupaju ideju *trećeg puta*.⁶ Cilj i motiv Asocijacije predstavlja dolaženje do istine o svim žrtvama i o svim počiniocima ratnih i političkih sukoba, razumevanje zajedničke prošlosti, te uspostavljanje trajnog poverenja i pomirenja u Jugoistočnoj Evropi. Ova inicijativa okupila je pojedince kojima je zajednička svest da su ratovi iza sebe ostavili probleme koje treba rešavati, i koji u bavljenju zajedničkom i ličnom prošlošću vide pre svega odgovornost prema sopstvenoj budućnosti.

Proces nastanka Asocijacije odlikovao se otvorenošću za sasvim različite ljude, za najrazličitije političke, religijske, nacionalne i druge opcije, te potom i za potpuno suprotstavljena određenja prema prošlosti. Zahvaljujući tome, ZAIP je sveobuhvatan i nudi veoma otvoren model bavljenja prošlošću koji počiva na saradnji različitih društvenih grupa i svih referentnih zemalja regiona.

U Asocijaciji aktivno i ravnopravno komuniciraju, razmenjuju iskustva i znanja, saraduju i ostvaruju zajedničke aktivnosti neposredne žrtve sukoba, učesnici ratova, aktivisti nevladinih organizacija, istraživači, psihoterapeuti, novinari i drugi.

⁵ Ovim temama detaljnije su se bavili tekstovi objavljeni u *Temidi*, u decembarskim brojevima iz 2005. i 2006, a o tome govori i uvodni tekst ove knjige.

⁶ O principima *trećeg puta* videti više u poglavlju autorke Vesne Nikolić-Ristanović.

II. 3. Osnove Asocijacije

Proces osnivanja Asocijacije ZAIP bio je dug i temeljan, i sasvim jedinstven za područje čitave bivše Jugoslavije. Počev od 2002, VDS se angažovao na traženju pogodnih pristupa otvaranju pitanja istine i pomirenja, suočavanjem sa prošlošću. Paralelno sa obraćanjem društvenoj eliti, VDS je pokrenuo komunikaciju i sa građanima. Organizovan je niz otvorenih razgovora u malim lokalnim zajednicama širom Srbije, a zaključci Međunarodne konferencije održane 2004. objavljeni su u štampi. Potom, podeljen je veliki broj brošura koje su, pored informativne uloge, imale i funkciju kratkog upitnika. Tako su prikupljena mišljenja građana o tome – kako se sećati prošlosti; kako istinu učiniti vidljivom i neizbežnom; i kako je iskoristiti za prevazilaženje, a ne za produblјivanje već postojećih podela.

U tom pripremnom periodu VDS je identifikovao snažnu potrebu takozvanih „običnih“ građana za neposrednim društvenim angažovanjem. Ta potreba naročito je bila očigledna među neposrednim žrtvama ratnih sukoba: izbeglicama, veteranima, žrtvama torture i progona, članovima porodica nastradalih i nestalih. Rečju, bila je potrebna društvena inicijativa koja bi pružila priliku za akciju onima koji žive na margini društva, bez prilike da učestvuju u javnim debatama čiji se akteri direktno pozivaju na prava žrtava, ali im ne pružaju prostor i za aktivno učestvovanje. Viktimološko društvo Srbije ima bogato dugogodišnje iskustvo u radu sa žrtvama, što je poslužilo kao dobra osnova za pridobijanje poverenja žrtava, i njihovog pozitivnog odgovora na podstrek za društveno angažovanje.

Asocijacija ZAIP osnovana je 10. juna 2005, „s idejom da svojim delovanjem demonstrira model pomirenja unutar našeg društva“ (Nikolić-Ristanović, Hanak, 2004), a sa perspektivom regionalnog delovanja nakon konsolidacije Asocijacije.

Tako je počelo. Pokazalo se, međutim, da je proces uobličavanja Asocijacije veoma složen i pun izazova. Fleksibilnost Asocijacije kao inicijative krajnje širokog društvenog spektra, a potom i *treći put* kao odabrani model delovanja, pokazali su se ujedno i kao veliko ograničenje dinamike procesa – ali, naravno, i kao izazov.

II. 4. Motivi i problemi

Uobličavanje strukture i akcije Asocijacije započeto je organizovanim višednevnim susretima članova; dogovoreno je da se susreti odvijaju širom Srbije, svakog puta u drugom gradu u kojem deluje neko od članova Asocijacije.

Već na prvim sastancima održanim u Novom Pazaru (23–25. septembar 2005) i Bačkoj Palanci (10–11. decembar 2005) pokazalo se šta su prioritete potrebe članova i potencijalni problemi u funkcionisanju Asocijacije.

Susret u Novom Pazaru okupio je najviše učesnika i bio obeležen entuzijazmom karakterističnim za osnivanje filantropskih pokreta. Na ovom sastanku susrela se velika i raznovrsna grupa ljudi aktivnih tokom kriznih godina u svojim sredinama (prisutni su poticali iz svih krajeva Srbije), a kojima je bio zajednički snažan osećaj da se njihov glas nije čuo dovoljno daleko (do Beograda?) i da njihove potrebe i/ili naponi nisu „dovoljno važni“. Uprkos nedostatku očiglednosti akcije, u njima je opstao iskreni žar da se „stvari“ još mogu promeniti.

Druga snažna karakteristika ove grupe bila je činjenica da se radilo o pojedincima koji su se uzdržavali od svrstavanja uz neku od ekstremnih opcija (sumirano, opcije koje su za ili protiv kolektivne krivice Srba/Srbije),⁷ sledeći osećaj da nijedna od tih „škola mišljenja“ o našoj prošlosti, odgovornosti i krivici – nije sasvim u pravu niti sasvim u krivu. Asocijacija je svojom idejom neisključivosti i otvorenosti privukla deo ovih aktivista, od kojih su se neki odlučili za uključivanje u njen dalji razvoj.

Veoma dobro bila je prihvaćena ideja da Asocijacija deluje i kroz radne grupe koje bi bile specijalizovane za određene oblasti, a koje bi članove okupile po interesovanjima. Ove grupe dobile su zadatak da definišu prioritete u svojoj oblasti za narednih godinu dana, i da predlože jednu do dve aktivnosti koje bi Asocijacija ili pojedine organizacije u saradnji mogle da sprovedu tokom 2006. Za ove aktivnosti definisani su ciljevi, ciljna grupa, sadržaj, izvođači (odgovorne organizacije) i vremenski plan, i predloženi izvori finansiranja.

Formirano je pet radnih grupa: mediji, istraživanja, edukacija, rad sa mladima, i inicijativa za Dan pomirenja.

Dan pomirenja je inicijativa koja je prisutna od prvih dana aktivnosti VDS-a u oblasti *istine i pomirenja*. Nakon veoma plodne diskusije u Novom Pazaru, odlučeno je da se sa pokretanjem takve društvene inicijative još sa-

⁷ Videti poglavlje knjige o *trećem putu*.

čeka, kako bi se postigli pravi i dugoročniji efekti. Postoji namera da se ta inicijativa ponovo pokrene, ali dalji koraci još nisu utvrđeni.

Iako je angažovanje u radnim grupama bilo praćeno velikim entuzijazmom, nakon nekoliko meseci ova inicijativa je „zamrznuta“, jer se pokazalo da je bila preuranjena. Još nam je predstojao rad na razumevanju pitanja šta želimo od Asocijacije i kako vidimo njenu ulogu u budućnosti.

Naime, početno olakšanje i opuštenost koje donosi „neutralnost“ ili „nevrstavanje“, kao i „opšta prihvaćenost stavova i opredeljenja“ sledila je, pak, činjenica da pravac i način delovanja Asocijacije treba okvirno definisati i usaglasiti. Tako su već na sledećem sastanku u Bačkoj Palanci došla do izražaja prva razmimoilaženja i velika iskušenja koja sa sobom nose *treći put* i koncept otvorenosti Asocijacije ZAIP; postalo je jasno da postoje veoma različita viđenja činjenice kako Asocijacija ZAIP treba da deluje i za koje vrednosti treba da se zalaže.

Neslaganja su se javila oko stava po pitanju ko može da bude član *Asocijacije*: da li treba biti otvoren i za nacionaliste, podržavaoce režima Slobodana Miloševića, za osumnjičene za ratne zločine, ili za one koji veruju da nije bilo nikakvih ratnih zločina? Šta je osnova prihvatljivosti i dokle mogu da sežu razmimoilaženja? Potom, postavilo se i pitanje ko treba da odlučuje o (ne)prihvatljivosti potencijalnog člana – treba li da postoji nekakvo upravno telo koje će donositi takve odluke, kao i kakva bi trebalo da bude procedura u vezi sa tim.

Potom, postavilo se pitanje prirode akcije: da li su članicama potrebni „konkretni“ projekti kroz koje će se ispoljavati zastupanje *trećeg puta*, ili je ideja *trećeg puta* stvar opredeljenja koje prožima ukupna delovanja svakog pojedinog člana? Šta je onda svrha Asocijacije? Kada delujemo kao Asocijacija, a kada kao organizacije i pojedinci?

Prelomila je iskusna koordinatorica Asocijacije ZAIP, Vesna Nikolić-Ristanović, i inicirala da se u okviru redovnih susreta održi i ciklus radionica koje će se baviti samom Asocijacijom, i koje bi trebalo da pomognu da se Asocijacija uobliči u vrednosnom i operativnom smislu.

Na sastanku u Bačkoj Palanci donet je i niz zaključaka u vezi sa strukturom Asocijacije. Neki od njih kasnije su izmenjeni, ali ih iznosimo radi potpunog pregleda razvoja Asocijacije. Zaključci iz decembra 2005. bili su sledeći:

- Asocijacija ima: članove, predsedavajućeg ili predsednika, Odbor za istinu i pomirenje, konsultante/konsultantkinje i asistentkinju.

- ✦ Konstituisan je Privremeni odbor, sa 13 članova koji su tu kao pojedinci, a ne kao predstavnici organizacija.
- ✦ Članstvo u Asocijaciji može biti individualno ili kolektivno. Pojedinaac može da se učlani individualno ili može da predstavlja organizaciju. Ukoliko izađe iz organizacije, može da pređe u status individualnog člana. Organizacije bi trebalo da imaju jednu stalnu osobu kao predstavnika u organizaciji, koja će biti zadužena za *e-mail* komunikaciju i za dolaske na sastanke.
- ✦ Članstvo u Asocijaciji podrazumeva prava i obaveze koje treba definisati posebnim dokumentom – pravilnikom. Istim dokumentom treba predvideti i način pristupanja Asocijaciji. Članovi Asocijacije popunjavaju pristupnicu u kojoj se obavezuju da u svojim aktivnostima primenjuju i poštuju vrednosti i metode definisane kao *treći put*, tolerantnost i uvažavanje različitosti. Članovi Asocijacije dužni su da je pravovremeno obavestavaju o svojim aktivnostima, naročito planiranim, kako bi omogućili i drugim članovima da se uključe. Za svakog člana Asocijacije bitno je da se zna u kakvom je statusu – da li je član kao pojedinac ili predstavlja svoju organizaciju.
- ✦ Osnovni parametar za produženje ili prestanak članstva biće aktivnosti članova – da li su uopšte aktivni i, ako jesu, da li su svojim aktivnostima promovisali ili kršili osnovne vrednosti *trećeg puta*.

Dileme koje su obeležile taj period života Asocijacije ZAIP nedvosmisleno su potvrdile da je najveći izazov procesa istine i pomirenja u prevashodno ogromnom individualnom naporu sučeljavanja, komunikacije i suživota: sa neprijateljima, neistomišljenicima, sa personalnim i političkim antipodima, ratnim protivnicima, sa žrtvama i sa počiniteljima, i konačno sa sopstvenom i kolektivnom odgovornošću i krivicom naspram tih „drugih“.

Danas znamo da je to suštinski izazov koji stoji pred svakim ko pristane na *treći put* i za koji svaka osoba veruje da je spremna, a malo koja to i jeste.

Radionice koje su usledile mnogo su pomogle da se kao jedan krajnje raznorodan kolektiv izborimo sa dilemama i izazovima, i postavimo temelje na kojima se osećamo dovoljno opušteno da nastavimo dalji rad.

II. 5. Metodologija rada

U cilju uobličavanja Asocijacije održane su tri radionice, i to:

- *Mesto Asocijacije u procesu istine i pomirenja i naše mesto u Asocijaciji* (Novi Sad, 11–13. maj 2006);
- *Ja u Asocijaciji ZA istinu i pomirenje* (Kragujevac, 27–29 oktobar 2006); i
- *Asocijacija – struktura i akcija* (Vranjska Banja, 30. mart – 1. april 2007).

Metodologija rada na radionicama birana je u skladu sa postavljenim ciljevima i sadržajem planiranih aktivnosti. Prilikom planiranja metodologije vodili smo računa o grupnoj dinamici u sklopu svake aktivnosti i o dinamici toka cele radionice.

Proces je najčešće kretao od pojedinca, njegovog doživljaja i razmišljanja. Zatim su sledile prezentacija i razmena ličnih proizvoda (reč, crtež, definicija, stav) u malim grupama. Kroz diskusiju, članovi malih grupa tragali su za sličnostima i razlikama u iskustvu i predlozima, i svoja zapažanja i predloge formulisali tako da ih mogu izložiti u velikoj grupi. Nakon prezentacije rezultata rada u malim grupama sledila je zajednička diskusija, koju su na kraju sumirale voditeljke radionice.

Individualni rad preferirali smo kada nas je interesovao doživljaj svakog pojedinca u grupi, ili smo smatrali važnim da se svaki učesnik radionice oseti uvaženo time što mu se na raspolaganje daju vreme i prostor da izrazi sopstveno iskustvo. Takođe, ako je zadatak implicirao iznošenje ličnih sadržaja, smatrali smo da je bolje da grupnom radu prethodi individualno bavljenje zadatom temom.

Korišćene su sledeće metode rada, koje će biti ilustrovane primerom njihove upotrebe:

- Individualni rad: na radionici u Novom Sadu učesnici su imali zadatak da crtežom predstave sopstveni doživljaj strukture Asocijacije i da na crtežu označe mesto koje odgovara njihovom položaju ili ulozi u Asocijaciji.⁸

⁸ Individualni rad + prezentacija i diskusija u malim grupama + prezentacije grupa + diskusija:

- crtanje: istraživanje doživljaja strukture Asocijacije i definisanje ličnog mesta (uloge) unutar Asocijacije, i
- predstavljanje najvažnijih sličnosti/razlika u doživljaju Asocijacije i odnosa prema njoj u razmeni unutar malih grupa.

Rad u malim grupama: *brainstorming* + prezentacije + diskusija:

- * Rad u malim grupama: na spomenutoj radionici učesnici su predstavili svoje crteže u malim grupama (do 5 učesnika), sa svim pojedinostima koje su im bile važne. Male grupe omogućavaju svakom učesniku radionice da dobije dovoljno vremena za izražavanje sopstvenog mišljenja i istraživanje iskustva drugih. Kako se ipak ne bi desilo da pojedinci „preuzmu“ grupu i uzdržanijim osobama „otmu“ vreme, svaka mala grupa treba da ima moderatora koji će voditi računa o vremenu i uvažavajućoj komunikaciji, i koji će biti zadužen za pravljenje beleški i, obično, izlaganje rezultata rada grupe.⁹
- * *Brainstorming* podrazumeva davanje što većeg broja i što raznovrsnijih odgovora na zadatu temu, bez autocenzure i bez pokušaja da se dati odgovori procenjuju. *Brainstorming* je dobar način da se započne rešavanje nekog problema jer obezbeđuje bogat materijal iz kojeg se može odabrati više različitih smislenih puteva traganja za rešenjem. *Brainstormingom* smo, na primer, započeli rad na definisanju Asocijacije. Učesnici malih grupa imali su zadatak da daju što veći broj reči koje vezuju za Asocijaciju. Iz spiska velikog broja reči izabrane su, zatim, ključne reči za opis delatnosti i svrhe Asocijacije.¹⁰
- * Diskusija: otvorena razmena mišljenja, stavova i ideja u velikoj grupi, koja za osnovu ima iskustvo individualnog rada ili rada u maloj grupi na zadatu temu. Za uspešnu diskusiju ključno je da se ograniči vreme koje pojedinci imaju na raspolaganju za učestvovanje, te da moderator usmerava razgovor i uspešno sumira ključne tačke diskusije.

- dolaženje do ključnih reči koje su potrebne za opis Asocijacije, njene svrhe i uloge u procesu istine i pomirenja, i

- dolaženje do određenja Asocijacije i njene funkcije.

⁹ Rad u malim grupama + prezentacije + diskusija:

- dolaženje do što većeg broja različitih interesa koji dovode ljude u Asocijaciju,

- dolaženje do što kompletnijeg spiska mogućih doprinosa pojedinaca Asocijaciji, i

- dovođenje u vezu postojeće, šire definicije Asocijacije i interesa/doprinosa pojedinaca u Asocijaciji.

¹⁰ *Brainstorming*: individualni rad + razmena:

- učesnici crtaju organizacionu shemu Asocijacije. Opredeljuju se za stepen formalizacije koji smatraju najfunkcionalnijim. Svoje crteže lepe tako da ih organizuju prema međusobnoj sličnosti.

Rad u velikoj grupi:

II. 6. Prva radionica: Određenje Asocijacije

Zbog uočenih razmimoilaženja i dilema oko karakteristika Asocijacije, kao što su otvorenost, neisključivost, pitanje formalizacije članstva, definisanje zajedničkih vrednosti, fluktuacija članova i dr., prva radionica posvećena Asocijaciji bavila se njenim unutrašnjim određenjem.

Prisutni članovi su u najvećem broju bili predstavnici udruženja neposrednih žrtava rata (izbeglica, veterana, logoraša i sl.), a potom i aktivisti koji se u okviru nevladinog sektora bave rešavanjem problema marginalizovanih građana.

Ciljevi radionice bili su:

1. Istražiti kako doživljavamo Asocijaciju i svoje učešće u njoj;
2. Istražiti kako shvatamo delatnost i svrhu Asocijacije; i
3. Definirati Asocijaciju i interese koje pojedince i organizacije vezuju za Asocijaciju.

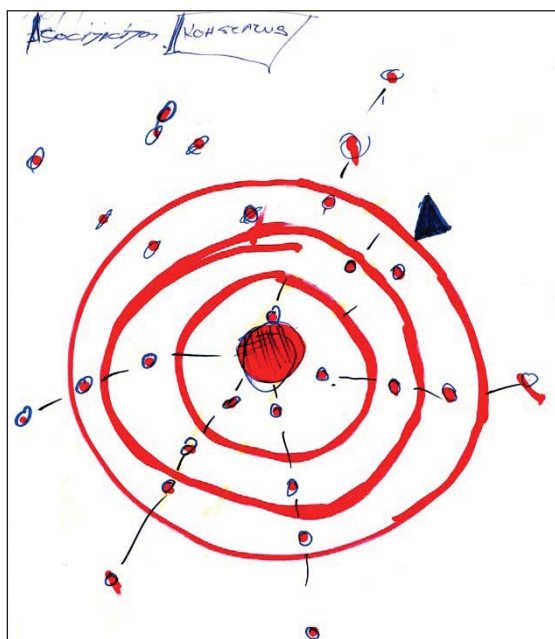
II. 6. 1. Doživljaj Asocijacije

Istraživanje doživljaja strukture obavljeno je putem individualnog, a potom i grupnog rada; članovi su zamoljeni da likovno predstave strukturu onako kako je zamišljaju, te da grafički obeleže i svoje mesto u toj strukturi. Potom su radovi upoređeni i grupisani.

Sličnosti u doživljaju strukture mogu se sumirati kao koncept *mreže* (spiralne, u formi koncentričnih, a međusobno povezanih krugova, i sl. – videti ilustracije 1 i 3). Ta mreža u sebi sadrži absorbovane i objedinjene različitosti, i koordinirana je upravnim telom.

Razlike su se ispoljile oko pitanja otvorenosti i/ili zatvorenosti članstva u Asocijaciji.

U vezi sa doživljajem lične uloge u Asocijaciji, na crtežima su svi učesnici prikazali sopstvenu prisutnost, s tim da je taj položaj u najvećem broju slučajeva prikazan na margini mreže. Na crtežima su bile jasne indikacije da članovi, ipak, očekuju neku vrstu rukovođenja, te da sebe ne vide kao podjednako angažovane i važne u odnosu na druge. Pokazana je spremnost da se sledi, kao i poverenje i osećaj pripadnosti, ali nije pokazan doživljaj podjednake odgovornosti svih članova za delovanje Asocijacije.

Ilustracija 1: Koncept mreže kao doživljaj Asocijacije

II. 6. 2. Definicija, delatnost i svrha Asocijacije

Članovi, podeljeni u dve grupe, dobili su zadatak da popišu ključne reči potrebne za definiciju Asocijacije. Zamoljeni su da imaju na umu da definicija, odnosno odabrane reči, treba da označe njihov doživljaj Asocijacije i njene svrhe. Ključne reči odabrane su *brainstormingom* najpre u manjim grupama, a zatim su diskutovane i sumirane (ilustracija 2). Postignuta je saglasnost oko sledećih reči:

Poverenje	Istina i stvarnost	Solidarnost
Pomirenje	Kontinuitet i razvoj	Interkulturalnost
Osnaživanje	Različitost	Ujedinjeni u različitosti

Potom se u formi zajedničke diskusije radilo na definiciji koja bi sadržala odabrane ključne reči. Od više ponuđenih rešenja, kao najbliže potpunom određenju Asocijacije generisane su dve definicije. One su poslužile kao osnov za dalji rad. Radne definicije do kojih smo došli u Novom Sadu bile su:¹¹

¹¹ Definicija Asocijacije je, inače, tek nakon godinu dana dobila svoj konačni oblik.

- 1) Asocijacija ZAIP je kontinuirana aktivnost i otvorena interakcija različitih ljudi koji su međusobno solidarni i prepoznaju sličnosti koje ih povezuju, koja ima za cilj uspostavljanje poverenja, i traganje za istinom (i pomirenjem).
- 2) Asocijacija ZAIP je kontinuirano delovanje ljudi ujedinjenih u različitosti oko ideje regionalnog pomirenja.

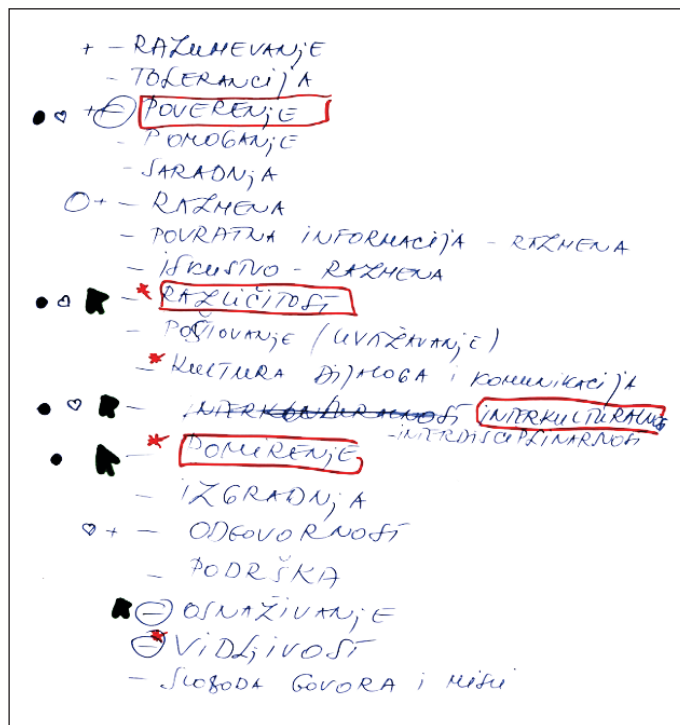
Na radionici su određeni ciljevi i principi Asocijacije.

Ciljevi:

- + jačanje, promocija, podržavanje interkulturalnosti,
- + izgradnja, jačanje poverenja,
- + istina, i
- + kontinuitet i razvoj.

Principi:

- + solidarnost,
- + otvorena interakcija/dijalog, i
- + istrajnost.

Ilustracija 2: Lista ključnih reči Asocijacije

II. 7. Druga radionica: Ja u Asocijaciji ZAIP

Prilikom sledećeg susreta u Kragujevcu procenili smo da je potrebno istražiti kakvo mesto Asocijacija ima u identitetu svojih članova: pokušali smo da otvorimo pitanje interesa i doprinosa svakog člana Asocijacije.

Naime, primetili smo da su članovi neretko uzdržani kada se radi o jasnom ispoljavanju interesa za angažovanje u zajedničkim akcijama. Na taj način članovi su dobrovoljno ostajali na margini ZAIP-a. Smatrali smo da je prepoznavanje legitimnosti interesa veoma važno jer predstavlja ključni motor delovanja svakog pojedinca i organizacije.

Da bi pomogli proces povezivanja interesa i doprinosa sa angažovanjem u Asocijaciji, opredelili smo se za vežbu u kojoj ta dva pitanja treba povezati sa definicijom Asocijacije do koje smo došli na prethodnoj radionici. Takvim pristupom postignuta je dvostruka dobit: članovi su dovedeni u situaciju da osete i ličnu povezanost sa definicijom/Asocijacijom, i da sa druge strane uvide svoje (makar i neverbalizovane) interese i da ih „brane“, usaglašavajući definiciju sa drugima.

Radionica, koja je započeta kao *Ja i Asocijacija*, izvedena je do kraja radionice u *Ja = Asocijacija*. Stoga se radionica u Kragujevcu bez bojazni može označiti kao prelomna u procesu „prisvajanja“ (ličnog vezivanja) Asocijacije.

Identifikovani su brojni *interesi* za angažovanje u Asocijaciji, koji bi se grubo mogli svrstati u tri osnovne grupe:

- Lični (psihološki) interesi – razmena informacija, iskustava, otvaranje puta za bolju budućnost, izgradnja ličnih stavova, pomoć, održavanje optimizma, osećanje lične pripadnosti.
- Poslovni interesi – solidarnost sa organizacijama koje teško dolaze do sredstava i projekata, pomoć u izgradnji kapaciteta, pisanju projekata, konsalting, uspostavljanje kontakata, povezivanje sa drugim organizacijama, mogućnost zajedničkih projekata, promocija sopstvenog rada.
- Društveni interesi – definisanje vrednosti Asocijacije, doprinos opštem interesu (promeni), rasvetljavanje prošlosti i saznavanje istine, izgradnja normalnog društva, razumevanje procesa vezanih za ratne konflikte, uvažavanje nas (kao pojedinaca, organizacija, nacije) od strane drugih, popravljanje lošeg imidža, zastupanje prava i rešavanje problema učesnika ratova/žrtava, uspostavljanje atmosfere poverenja u kojoj se mišljenja i iskustva mogu podeliti bez straha od osude.

Kao mogući doprinos članova Asocijacije identifikovano je sledeće: promocija Asocijacije i ideje *trećeg puta* (u zemlji i okruženju), širenje ideje o Asocijaciji (distribucija materijala i mirovne aktivnosti) i promocija teme u široj javnosti, preko medija; razvoj i jačanje Asocijacije iznutra, osveščivanje članova, istraživanja, prikupljanje sredstava za aktivnosti Asocijacije, pomoć u organizacionim pitanjima, saradnja sa vladinim ustanovama na višem nivou (Kancelarija za ljudska prava), sa dijasporom, sa drugim NVO (stranim i domaćim), stručnjacima, državnim komisijama (npr. za zdravstvo) i sa susednim zemljama (uključujući i saradnju sa udruženjima veterana u zemljama regiona). Potom, rad na ratnoj traumi, informisanje o potrebama i zahtevima ratnih veterana, pristup grupama od interesa za Asocijaciju, kao i razmena materijala kojim raspolažu članovi (istraživanja, knjige, informisanje, razjašnjavanje pojmova i sl.).

Veoma je zanimljivo da je na kraju predstavljanja mogućih doprinosa Asocijaciji istaknuto da je potrebno „da razmišljamo kao koalicija“.

Preispitivanje radnih definicija Asocijacije finalizirano je, i došlo se do sledeće formulacije:

Asocijacija ZA istinu i pomirenje je inicijativa zasnovana na kontinuiranom delanju i otvorenoj komunikaciji solidarnih pojedinaca i organizacija u konfliktnom i post-konfliktnom društvu, ujedinjenih u različitosti i prepoznatim sličnostima, čiji je cilj dolaženje do istine o počinocima i žrtvama ratnih i političkih sukoba, razumevanje prošlosti i uspostavljanje trajnog poverenja i pomirenja, kroz objedinjavanje pojedinačnih mogućnosti i snaga, međunarodnu saradnju i razmenu iskustava i znanja.

II. 8. Treća radionica: Struktura i akcija

Radionica u Vranjskoj Banji imala je zadatak da završi proces definisanja funkcionalnog okvira Asocijacije ZAIP. Iako se može učiniti da je godinu i po dana rada na tako elementarnoj i naizgled jednostavnoj stvari kao što je forma delovanja previše nesvrishodno potrošenog vremena, posvećenost učesnica i učesnika svih tih radionica govori suprotno. Zapravo, od samog početka otvaranja pitanja prirode akcije, ambicije su nam bile da definicija Asocijacije tačno odražava sadržaj, ciljeve i motive koji su nas i udružili.

Definicija predstavlja i viziju naše zajedničke akcije u budućnosti. Zato je definisanje Asocijacije – u želji da definicija dosledno reflektuje svakog od nas – i donošenje odluke o formi funkcionisanja i članstva, bilo tako kompleksno i sporo.

Praktično se cela radionica i sastojala u otvorenoj grupnoj diskusiji. Velika prednost poslednje faze ovog procesa bila je u tome što su joj pretežno prisustvovali oni članovi Asocijacije koji su u ovom procesu učestvovali od samog početka. Diskusija je, interesantno je reći, trajala više od sat vremena, i bilo je veoma impresivno videti članove kako se oglašuju o predloge da se napravi pauza i nastavljaju diskusiju. Zaključeno je da je preko potrebno definisati „šta će se raditi i kako će se raditi“, te kakva će biti vertikalna struktura ZAIP-a. Teme poput strukture, članstva i akcije neprestano su se preplitale. Diskusija je zaokružena dogovorom da se Privremeni odbor transformiše u Koordinacioni odbor (KO) koji će finalizirati detalje, odnosno opredeliti se za konačnu definiciju. Popisane su sve primedbe i sugestije prisutnih kao obaveza za rad KO.

Diskusija sa ove radionice donela je učesnicima očigledno olakšanje. Svi su bili svesni da je Asocijacija otvorila novu fazu rada od koje mnogo očekuje. Asocijacija je postala zajedničko dobro.

II. 9. Definicija i forma, konačno

Na sastanku održanom 21. juna 2007. Privremeni odbor transformisan je u Koordinacioni odbor Asocijacije ZAIP. Doneta je i odluka o sadržaju lifleta Asocijacije, kao i o sadržaju pristupnice koju će novi članovi potpisivati prilikom prijema. Usaglašeni su konačna definicija, kao i ciljevi i misija ZAIP-a.

Asocijacija Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje definisana je na sledeći način:

Asocijacija ZAIP je inicijativa solidarnih organizacija i pojedinaca, sa ciljem uspostavljanja trajnog poverenja i pomirenja, razumevanja prošlosti i dolaženja do istine o svakoj žrtvi i svakom počiniocu, ratnih i političkih sukoba u Jugoistočnoj Evropi.

ZAIP čine organizacije i pojedinci ujedinjeni u različitosti i prepoznatim sličnostima, koji zastupaju ideju „trećeg puta“ – punog uvažavanja svih učesnika u sukobu – kao potencijala za njegovo prevazilaženje.

Svoje ciljeve Asocijacija ostvaruje kroz:

1. kontinuirano delovanje,
2. otvorenu komunikaciju,
3. pojedinačne i zajedničke aktivnosti koje teže uključivanju svih društvenih grupa u proces pomirenja,
4. međunarodnu saradnju,
5. razmenu iskustava i znanja,
6. lobiranje državnih organa,
7. promovisanje nenasilne komunikacije, posebno u javnom prostoru, i
8. šire bavljenje prošlošću u kojem suđenja jesu važan, ali ne i jedini segment.

Misija, odnosno društvena uloga ZAIP-a jeste bavljenje prošlošću na način koji vodi uspostavljanju prekinutih, popravljanju narušenih i negovanju odnosa poverenja među sukobljenim stranama. Asocijacija nastoji da razvije model saradnje različitih društvenih grupa i regiona, koji je primeren domaćem društvenom kontekstu i koji bi mogao biti primenjen na regionalnom nivou. Krajnji cilj Asocijacije predstavljaju prekid spirale nasilja i izgradnja trajnog mira.

Doneta je i odluka o definisanju procedura za pristupanje Asocijaciji i prestanak članstva, čime je stavljena tačka na dugu diskusiju o pitanju otvorenosti/zatvorenosti Asocijacije. Prema zaključcima Koordinacionog odbora, svi pojedinci i organizacije koji rade ili žele da rade na procesu istine i pomirenja i koji prihvataju misiju i cilj Asocijacije – mogu da budu njeni članovi. Prihvatanje misije i cilja vrši se popunjavanjem i potpisivanjem pristupnice. Pristupnica sadrži definiciju – opis Asocijacije, ciljeve, način rada i misiju, kao i kratki upitnik o osnovnim podacima osobe koja pristupa. Koordinacioni odbor donosi odluku o isključenju članova; tome će se pribeci ukoliko članovi javno istupaju u suprotnosti sa vrednostima, ciljevima i misijom Asocijacije.

II. 10. Zaključak

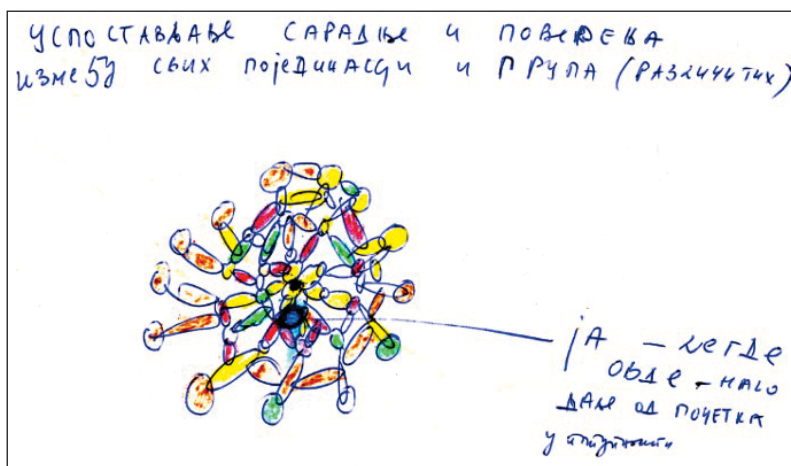
Zaokruživanje procesa definisanja Asocijacije ne znači da je postignut nekakav konačni konsenzus, niti da je prevladalo jedno ili „jedino“ mišljenje, kao ni da će budućnost Asocijacije zavisiti od upravljačke strategije manje grupe, tj. Odbora. Kraj ove faze u postojanju i radu Asocijacije svedoči o tome da nas je jednogodišnje traganje dovelo do uvida u razlike koje postoje

među nama, i do prihvatanja činjenice da ćemo se u tom procesu suočavanja sa prošlošću i u traganju za istinom i pomirenjem svi menjati.

U zaključku, izdvojicemo najvažnije karakteristike Asocijacije ZAIP:

- Asocijaciju karakteriše heterogenost strukture, a najveći broj njenih članova neposredne su žrtve proteklih ratnih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije;
- Žrtve su u prilici da kroz Asocijaciju aktivno učestvuju u procesu istine, pomirenja i ukupnog ozdravljenja društva, nasuprot dominantnoj praksi da žrtve budu tek argument više u javnim debatama;
- Članovi Asocijacije okupljeni su oko ideje i metoda *trećeg puta*, čiji je preduslov otvorenost, a ne isključivost;
- Asocijacija je zasnovana na višegodišnjem komunikativnom i interaktivnom istraživanju potreba i očekivanja svih društvenih grupa u zemlji;
- Viktimološko društvo Srbije, koje je iniciralo Asocijaciju, ima desetogodišnje iskustvo u radu sa žrtvama – što je poslužilo kao dobra osnova za poverenje; i
- Razvoj Asocijacije je postepen i prvenstveno je bio usmeren prema unutrašnjoj izgradnji i jačanju, jer je procenjeno da se regionalnim pomirenjem možemo svrsishodno baviti jedino ako smo solidni iznutra.

Konačno, i verovatno najvažnije saznanje jeste da proces rada na istini i pomirenju predstavlja komunikacijski izazov, a potom i saznanje da su društveni rad i promena koja ga sledi u tesnoj vezi sa interesima koji moraju biti osvešćeni kao legitimni i prihvatljivi.

Ilustracija 3: Jedan doživljaj Asocijacije

Vesna Nikolić-Ristanović

III. Razvoj ideje *trećeg puta* u okviru Zajedničke akcije ZA istinu i pomirenje

III. 1. Uvod

Analiza javnog diskursa o ratnim zločinima i suočavanju sa prošlošću u Srbiji (Nikolić-Ristanović, 2004:12; Nikolić-Ristanović, 2006:374) pokazala je da su na javnoj sceni Srbije najglasnija dva suprotna, ali istovremeno na sličan način konfliktna diskursa, koja smo nazvali *prvi* (ekstremni nacionalisti) i *drugi put* (ekstremni antinacionalisti). Dok zagovornici *prvog puta* priznaju samo žrtve na sopstvenoj (srpskoj) strani i/ili ratne zločince iz redova sopstvenog naroda smatraju narodnim herojima, zagovornici *drugog puta* priznaju samo nesrpske žrtve i traže kažnjavanje samo za srpske zločince (ili bar takav utisak ostavljaju u javnosti). Iako se ova dva pogleda na prošlost suštinski razlikuju, njihovi diskursi imaju sledeće sličnosti: isključivost, odnosno nespremnost da se saslušaju drugi, optuživanje neistomišljenika kao osnovni vid komunikacije, pravljenje hijerarhije među žrtvama, isključujući pojam žrtve (priznavanje jednih žrtava uz istovremeno ignorisanje drugih), kao i apstraktno bavljenje žrtvama i prihvatanje samo jedne istine, odnosno jednog dela istine. S obzirom na to da su ova dva suprotstavljena diskursa najglasnija na javnoj sceni, oni stalno generišu nove sukobe i tako parališu proces istine i pomirenja u Srbiji. Ideja *trećeg puta* nastala je iz potrebe da se prevaziđu uočeni jaz i stalni konflikt između ova dva ekstremna pristupa kojima se u Srbiji bavi prošlošću.

Ovaj rad je nastao kao rezultat analize razvoja ideje *trećeg puta* u okviru različitih aktivnosti ZAIP-a. Pri tome, posebna pažnja posvećena je radionicama o komunikaciji i javnoj debati, koje su predstavljale deo seminara ZAIP-a u Novom Sadu, Kragujevcu i Vranjskoj Banji.

Rad ima sledeće ciljeve:

- da izloži i objasni koncept *trećeg puta* i njegova teorijska polazišta,
- da ukaže na specifičnosti *trećeg puta* i razlike između njega i *prvog* i *drugog puta*,
- da ukaže na izazove, prepreke i dileme koje su pratile proces razvoja ideje *trećeg puta* u okviru ZAIP-a,
- da pokaže zašto je proces bio potreban, i
- da ukaže na značaj koji korišćenje ovog pristupa ima za dolaženje do pomirenja na društvenom i psihološkom planu.

III. 2. Teorijska polazišta *trećeg puta*

Ideja *trećeg puta* predstavlja originalni model razvijen u Srbiji, koji svoje uporište nalazi u kriminološkom teorijskom pravcu poznatom kao mirotvoračka kriminologija (*peacemaking criminology*), i iz nje proisteklim idejama restorativne pravde. Takođe, ideja *trećeg puta* kao konceptualni i metodološki okvir ZAIP-a, inspirisana je iskustvima drugih postkonfliktnih društava, posebno severnoirskim projektom *Izlečenje kroz sećanje*, i iskustvima iz Južne Afrike, teorijom poricanja koju je razvio Stanly Cohen (2003), kao i teorijom kontakt hipoteze (Amir, 1998).

Na najjednostavniji način, restorativna pravda mogla bi se definisati kao pristup koji ima za cilj da povrati dobrobit žrtava, izvršilaca i zajednica oštećenih zločinima, i da spreči nove zločine (Liebman, 2007:25). Praktičari koji smatraju da se teško može očekivati da će se žrtva vratiti u stanje u kojem se ranije nalazila, govore radije o transformativnoj pravdi. Transformativna pravda podrazumeva dijalog između žrtve i izvršioca koji „može da transformiše zločin u nešto drugo, tako da to iskustvo može biti izlečujuće za sve koji su sa zločinom na bilo koji način povezani“ (Liebman, 2007:26). U tom smislu, ključne reči restorativne pravde jesu: podrška i oporavak žrtava kao prioritet, dijalog u cilju razumevanja zašto je zločin učinjen, preuzimanje odgovornosti od strane izvršioca (nezavisno od kazne), pokušaj otklanjanja štetnih posledica i pomoć zajednice u reintegraciji kako žrtve, tako i izvršioca.

Navedene ključne odrednice restorativne pravde imaju očigledne sličnosti sa odrednicama *trećeg puta*, u smislu u kojem je on definisan u okviru ZAIP-a. Štaviše, *treći put* je u više teorijskih radova prepoznat kao oblik primene restorativne pravde u postkonfliktnom društvu (Nikolić-Ristanović,

2006; Nikolić-Ristanović, 2007; Liebman, 2007:376; Aertsen, Arsovska, Rohne, Valiñas, 2008).¹²

Takođe, očite su sličnosti između *trećeg puta* i ideja koje su predstavljale osnovu najpoznatijih modela primene restorativne pravde u postkonfliktnom društvu. Tako, na primer, južnoafrički model uključio je „specifično obraćanje pažnje na žrtve i brigu za njih, kao i maksimalnu uključivost – uključivanje i žrtava i izvršilaca, odnosno njihovih iskustava – istina – i/i pristup (Borain, 2000:46). Uz to, ovaj model je, kao i *treći put*, zastupao šire bavljenje prošlošću. Evo kako je to opisao jedan od njegovih utemeljivača Aleks Borain:

Ako se budemo bavili samo počinocima, ne nastojeći da ispravimo ono što je učinjeno zajednici u kojoj se nasilje dogodilo, sve što ćemo zasigurno postići jeste da se krug nasilja nastavi... Nismo baš bili naročito uspešni u sprečavanju činova kriminalnog nasilja i užasa koji nas još progone i u bavljenju njima. Trebalo bi da budemo spremni da istražimo svaki put koji može odvesti spasavanju života i ponovnom uspostavljanju mira i pravde. To što je restorativna pravda na centralnom mestu u južnoafričkom modelu ukazuje na to da bi taj model mogao doprineti tekućoj debati o zločinu u društvu (Borain, 2000:46, 390).

Sličnosti postoje i sa Komisijom za istinu i pomirenje u Čileu, kod koje je inkluzivnost došla do izražaja i u izboru članova, odnosno članica Komisije. Komisiju je činilo osmoro muškaraca i žena različitih životnih priča i različitih političkih uverenja (Salaket, 2000).

Najzad, najveća sličnost svakako postoji sa dva severnoirska projekta.

Prvi je projekat pod nazivom „Izlečenjem kroz sećanje“, koji je inače poslužio kao najneposredniji model za koncipiranje projekata Viktimološkog društva u vezi sa istinom i pomirenjem. Ovaj model zasnovan je na ideji maksimalne uključivosti i dvosmerne komunikacije ljudi sa različitim

¹² Većina radova koje je autorka ovog teksta pisala ili predstavljala u inostranstvu, napisana je po pozivu i sa idejom da dà doprinos širim radovima ili raspravama o mogućnostima primene restorativne pravde u bavljenju prošlošću. Liebman, na primer, aktivnosti Viktimološkog društva Srbije u vezi sa istinom i pomirenjem u celini, a posebno ZAIP i *treći put*, u svojoj najnovijoj knjizi obrađuje u odeljku pod nazivom „Restorativna pravda posle široko rasprostranjenog nasilja ili opresije“. U istom odeljku ona je opisala i južnoafričku komisiju za istinu i pomirenje, *gacace* tribunale u Ruandi, severnoirske projekte „Izlečenje kroz sećanje“, „Izlečenje sećanja“ i radionice sa žrtvama i ratnim veteranima, kao i još dva projekta iz Srbije: projekat *Quaker Peace and Social Witness* i „Videopisma“ (Liebman, 2007:361).

iskustvom konflikta. U okviru projekta „Izlečenjem kroz sećanje“ – ljudi sa različitim iskustvima i različitim političkih uverenja zajedno rade na istini i pomirenju. Cilj je da se na taj način razviju odnosi poverenja među njima, što sve skupa može poslužiti kao osnova za razvoj sličnog modela na nivou šireg društva. Ovaj projekat daje prioritet potrebama žrtava i postojanju više istina (*Healing through Remembering*, 2006).

Drugi projekat je dijalog program *Glencree Centra* pod nazivom „Uključimo iskustvo žrtve (*Let's Involve the Victims Experience – LIVE*). Glavni cilj LIVE programa jeste izgradnja odnosa između žrtava/preživelih iz tri suprotstavljene zajednice. Drugi cilj je bio olakšavanje dijaloga između veterana i onih žrtava, odnosno preživelih, koji se osećaju spremnim za to. Ključne karakteristike ovog pristupa gotovo su identične karakteristikama komunikacije u duhu *trećeg puta*, i uključuju: inkluzivnost svih mišljenja i pozicija u konfliktu, neoptuživanje, dobrovoljnost i podršku svima na psihološkom nivou (White, 2003:96).

III. 3. Karakteristike i elementi *trećeg puta*

U okviru ZAIP-a je, nakon seminara u Vranjskoj Banji i sastanka Koordinacionog odbora u Beogradu, postignuta saglasnost oko definisanja ključnih karakteristika *trećeg puta*, koje istovremeno određuju i njegove ključne specifičnosti u odnosu na druge načine bavljenja prošlošću.

Pri tome, *treći put* je prepoznat kao:

- nov (nekonfliktni) način komunikacije o prošlosti ljudi sa različitim iskustvima rata,
- nov (inkluzivni) odnos prema zločinima, žrtvama i izvršiocima,
- šire bavljenje prošlošću koje, pored pravnog, podrazumeva i druge načine utvrđivanja, odnosno saznavanja istine,
- traganja za novim, efektivnijim (a ne suprotstavljanje postojećim) načinima bavljenja prošlošću,
- sagledavanje prošlosti na obuhvatan (holistički način) i u kontinuitetu sa sadašnjošću i budućnošću, i
- stalno preispitivanje i razvoj postojećih pristupa bavljenju prošlošću.

U skladu sa navedenim, *treći put* se manifestuje kao pristup bavljenju prošlošću, koji obuhvata sledeće ključne elemente:

- nekonfliktnu/dvosmernu komunikaciju o prošlosti,

- uključujući diskurs o prošlosti (bavljenje žrtvama, izvršiocima i svedocima nezavisno od njihove etničke i druge pripadnosti, odnosno svojstava),
- brigu o ljudskim pravima, osnaživanju i reintegraciji svih osoba pogođenih konfliktom, i
- širok dijapazon metoda koji se koriste za saznavanje istine i u cilju dolaženja do pomirenja.

U narednim izlaganjima ćemo, na osnovu analize transkripata ukupnog materijala sa radionica i javnih debata, izložiti pojedine elemente *trećeg puta*.

III. 3. 1. Komunikacija u duhu *trećeg puta*: dvosmerna komunikacija o prošlosti

Komunikacija predstavlja centralni element *trećeg puta* i njemu srodnih modela bavljenja prošlošću. Ona ima važnu ulogu u naporu ka prevladavanju podela i prevazilaženju sukoba do kojih je među ljudima došlo, neposredno ili posredno, u vezi sa zločinima učinjenim u prošlosti. Komunikacija u smislu ideje *trećeg puta*, dakle, uključuje i integriše kontinuiran i konstruktivan kontakt, dijalog, koordinaciju i saradnju različitih ljudi i grupa, što postepeno vodi jačanju poverenja, preispitivanju i približavanju stavova o prošlosti, ali i o sadašnjosti i budućnosti. Ona je neophodni element ili *condicio sine qua non* postojanja i opstajanja ostalih ključnih elemenata *trećeg puta* i ostvarivanja ciljeva ZAIP-a.

III. 3. 1. 1. Faze komunikacije u duhu *trećeg puta*

Tako shvaćena, komunikacija u duhu *trećeg puta* nužno ima tri faze: uspostavljanje kontakta, uspostavljanje komunikacije, kao i stvaranje uslova da se komunikacija održi i to na način koji približava, odnosno vodi uspostavljanju narušenih odnosa.

Prva faza, dakle, podrazumeva *uspostavljanje kontakta*. Da bi se uopšte moglo govoriti o komunikaciji neophodno je da se uspostavi neki oblik kontakta strana čiji odnosi su prekinuti ili narušeni. U tom smislu, nameće se neophodnost postojanja svesti o potrebi uspostavljanja kontakta, činjenja određenih napora u pravcu uspostavljanja kontakta i, najzad, volje i spremnosti zainteresovanih strana da do kontakta zaista i dođe.

Svest i napor ka uspostavljanju kontakta ne moraju uvek da dođu od neposredno zainteresovanih strana (na primer, od pripadnika etničkih grupa koje su bile neprijatelji u ratu), već inicijativu mogu dati i treća, neutralna lica (na primer, neutralne nevladine ili međunarodne organizacije, odnosno pojedinci). Međutim, konačno uspostavljanje kontakta uvek će na kraju zavistiti od volje i spremnosti zainteresovanih strana da se sretne sa stranom sa kojom su u sukobu. U tom smislu, moglo bi se smatrati da samim pristajanjem da dođu u kontakt sa stranom sa kojom su u sukobu, pojedinci čine početni korak ka prevazilaženju „ukopanosti“ u sopstvenu istinu – pogled, i stvaraju početnu pretpostavku za razumevanje druge strane.

Uspostavljanje kontakta je, dakle, prvi i neophodni korak u *uspostavljanju komunikacije* osoba sa različitim iskustvom, odnosno osoba u sukobu. Zbog toga je važno uspostaviti kontakt. Međutim, prvi kontakt može da izgleda veoma ružno. Ipak, ukoliko se preduzmu neophodne mere da on bude iskontrolisan, on može biti značajan prvi korak u uspostavljanju komunikacije između pojedinaca ili grupa u sukobu. Dobar primer za to je izložba američkog ratnog fotoreportera Rona Haviva „Krv i med“, održana 2002. u Novom Sadu, o čemu govori dokumentarni film „Vivisekt“, autorke Marije Gajicki. Uprkos ružnoj slici koju su ostavili neprijateljski i uvredljivi natpisi i nadvikivanje prisutnih, značaj izložbe u Novom Sadu bio je upravo u uspostavljanju kontakta, odnosno u tome što su ljudi koji različito misle došli, sreli se i vodili neku – kakvu-takvu – vrstu dijaloga o prošlosti (Gajicki, 2002).

Prema tzv. kontakt hipotezi, kontakt utiče na smanjivanje predrasuda koje različite grupe imaju jedna prema drugoj, pa samim tim i na njihovo približavanje. Ipak, ima i primera komunikacije u kojima kontakt nije bio produktivan i u kojima su ljudi ostali na istim pozicijama – ili se još više udaljili. U tim slučajevima je po pravilu dolazilo do uspostavljanja jednosmerne komunikacije, u kojoj jedna strana optužuje drugu, ne dozvoljavajući priči druge strane da dopre do nje. Rezultat je da obično obe strane ostaju „ukopane“ u sopstvenim istinama. Da bi došlo do približavanja treba da budu ispunjeni određeni uslovi, poput uravnoteženog odnosa moći, odnosa saradnje umesto takmičarskog odnosa i uspostavljanja bliskih odnosa koji omogućavaju prepoznavanje sličnosti. Ukoliko nema ovih elemenata, ne samo što kontakt neće dovesti do smanjenja predrasuda, već može da vodi i njihovom uvećavanju (Amir, 1998).

Upravo to govori u prilog važnosti postojanja sledeće faze, a to je *preduzimanje potrebnih mera da se obezbedi dvosmerna komunikacija* koja omogu-

ćava obema stranama da razgovaraju, da budu saslušane (da se čuju), kao i da međusobno prepoznaju sličnosti i uvažavaju razlike i tako prevaziđu podjelu, odnosno sukob. Dvosmerna komunikacija značajna je jer omogućava uzajamno razumevanje, uvažavanje povređenosti i prihvatanje odgovornosti. Treća strana koja ima ulogu medijatora trebalo bi da preduzme mere i stvori uslove da se komunikacija odvija tako da bude obezbeđeno:

1. međusobno poštovanje i suštinska zainteresovanost sagovornika,
2. međusobno priznavanje povređenosti,
3. međusobno preuzimanje odgovornosti, i
4. razumevanje drugog i sebe kroz svest o vezi lične povređenosti, isključivosti i agresivnosti u komunikaciji.

III. 3. 1. 2. Istina i komunikacija

Osnovu komunikacije koja se vodi u ovakvim uslovima čini otvoreno ili prećutno uvažavanje postojanja raznih vrsta istina, odnosno više interpretacija istine (sudska, lična, društvena-dijaloška i restorativna-lekovita istina).¹³ Tome treba dodati i uključujući pristup umesto isključivosti, kao i, u meri u kojoj je to prema okolnostima moguće, vođenje informisanog razgovora (stručnost, odnosno razgovor argumentima umesto emocijama). Dijaloška i restorativna, odnosno lekovita istina posebno su značajne za postizanje pomirenja u post-konfliktnom društvu, i one, takođe, podrazumevaju i uvažavanje postojanja više istina i komunikaciju u kojoj se sagovornici slušaju, uvažavaju i, uprkos razlikama, međusobno prepoznaju sopstvene sličnosti.

Ovde je važno uočiti direktnu vezu između zauzimanja stava po pitanju postojanja jedne ili više istina i dobre, odnosno loše komunikacije. U tesnoj vezi sa dobrom komunikacijom koja može voditi pomirenju stoji i prihvatanje istine koje može biti postignuto putem postizanja saglasnosti strana u sukobu oko toga šta je istina – šta se desilo i koje značenje to ima, ili putem obostranog prihvatanja da postoje razne istine, i uzajamnog prihvatanja prava na sopstvenu istinu. Obe komunikacije mogu se smatrati komunikacijama u duhu *trećeg*, nekonfliktnog puta u bavljenju prošlošću.

¹³ Ova četiri oblika ispoljavanja istine otkrila je Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi (navedeno prema: Cohen, 2003.326).

III. 3. 2. Uključujući diskurs o prošlosti

Pored uključujućeg pristupa komunikaciji, inkluzivnost (uključivost) kao jedna od glavnih odrednica ideje *trećeg puta* dolazi do izražaja i u naporu da bavljenje prošlošću obuhvati svaki zločin i svaku žrtvu, ali i svakog izvršioca zločina, nezavisno od njihove nacionalne i druge pripadnosti, odnosno svojstava. Bavljenje zločinom tako postaje bavljenje njime zbog povrede koja je naneta, tako da samim tim svaki zločin zaslužuje osudu, nezavisno od toga ko ga je učinio i prema kome. Konsekvence ovakvog stava ogledaju se u odnosu prema žrtvama i izvršiocima zločina. Nastoji se da se prizna svako stradanje, a svako dodatno povređivanje ljudi izbegne ili svede na minimum. Takođe, svaki zločin doživljava društvenu osudu, i svaki zločinac smatra se odgovornim.

Između uključujućeg pristupa komunikaciji, u smislu napora ka uspostavljanju komunikacije sa različitim ljudima, i bavljenja žrtvama i izvršiocima nezavisno od njihovih svojstava, postoji tesna međupovezanost. Postojanje samo jednog od navedenih elemenata nije dovoljno da određeni pristup bavljenju prošlošću bude smatran *trećim putem*. U tom smislu, komunikacija u duhu *trećeg puta* podrazumeva i diskurs koji uključuje sve žrtve i izvršioce.

III. 3. 3. Briga o ljudskim pravima, osnaživanju i reintegraciji svih osoba pogođenih konfliktom (svih preživelih)

Treći put u bavljenju prošlošću glavni akcent stavlja na brigu za ljude, pri čemu se na prvo mesto stavljaju žrtve, utvrđivanje onoga što se njima desilo i njihove potrebe i interesi. S tim u vezi, on podrazumeva brigu za svaku žrtvu i činjenje napora ka izbegavanju ponovnog povređivanja i manipulacije žrtvama. Uz to, *treći put* podrazumeva i bavljenje prošlošću koje na žrtve deluje osnažujuće, odnosno podršku žrtvama da izađu iz uloge žrtve, reintegrišu se i ponovo preuzmu kontrolu nad svojim životom. To je posebno značajno kako za žrtve, tako i za proces pomirenja u celini, s obzirom na to da se smatra da osnaživanje žrtava, kao način da se izađe iz podređenog položaja, predstavlja pretpostavku svake politike pomirenja (Huyse, 2003:62).

Pored toga, *treći put* podrazumeva i brigu za poštovanje ljudskih prava kako žrtava, tako i izvršilaca zločina, odnosno osoba osumnjičenih i optuženih da su izvršile određene zločine. S tim u vezi je i bavljenje viktimizacijom

– žrtvama u najširem smislu, kako bi se razumeli učesnici ratova, kao i mehanizmi koji dovode do vršenja zločina. U tom smislu moglo bi se govoriti o pojmu *preživeli*, koji obuhvata sve one koji bi trebalo da se pomire posle konflikta. Kako ističu neki teoretičari procesa pomirenja, taj premošćujući pojam može biti koristan onda kada se dostigne nivo društvenih odnosa koji omogućava žrtvama i izvršiocima da razvijaju neke kooperativne aktivnosti prema pomirenju (Huyse, 2003:65). Dakle, ono što je suštinsko za *treći put* jeste napor da se postignu stvarne promene u životu ljudi – bilo da su žrtve, učesnici ratova, izvršioci zločina, ili svedoci.

III. 3. 4. Metode za saznavanje istine i dolaženje do pomirenja

U okviru ovog pristupa bavljenje prošlošću predstavlja odgovor na sopstvene i društvene potrebe, a ne na zahteve koji dolaze bilo spolja, bilo iznutra, iz sopstvene zemlje. Iako nije u suprotnosti sa zahtevima koje, recimo, međunarodna zajednica stavlja pred našu zemlju, *treći put* nije odgovor na njih – već na probleme sa kojima se suočavaju pojedinci i postkonfliktno društvo u celini. Iz ove karakteristike proizilazi i veoma širok pristup bavljenju prošlošću, koji je posmatra u kontinuitetu, odnosno u vezi sa sadašnjošću i budućnošću, i koji polazi od priznavanja i razumevanja njene kompleksnosti i isprepletenosti raznih trauma i viktimizacija.

Ovako široko postavljen pristup bavljenju prošlošću odredio je i širok dijapazon aktivnosti u vezi sa istinom i pomirenjem. *Treći put* podrazumeva korišćenje i retributivnih i restorativnih načina za dolaženje do istine i pomirenja. Pravna sredstva uopšte, posebno retributivna pravda, shvaćeni su kao nužan,¹⁴ ali ne i dovoljan uslov za pomirenje i izgradnju zdravog društva, i oni predstavljaju pre svega odgovor međunarodne zajednice i državnih organa na zlodela iz prošlosti. Ipak, to je jedan od više mogućih oblika bavljenja prošlošću, i ima delimičan i ograničen uticaj na prevazilaženje poremećaja do kojih je došlo izvršenjem zločina i konfliktom u celini.

¹⁴ Ovde treba naglasiti da je ovo stav koji je preovladao na sastancima i seminarima ZAIP. Autorka ovog rada se ne slaže i smatra da kažnjavanje nije neophodan uslov za pomirenje. Štaviše, ono može više da odmgone nego što pomaže pomirenju. Ovo je značajno jer je mesto kažnjavanja u procesu bavljenja prošlošću i dolaženja do pomirenja bilo predmet sporenja u gotovo svim raspravama koje su vođene od osnivanja ZAIP-a, i to kako unutar nje, tako i u diskusijama koje su vođene sa zagovornicima drugačijih pristupa. Najzad, treba pomenuti da oko ovog pitanja ne postoji saglasnost ni među teoretičarima koji se bave pitanjima pomirenja (videti: Huyse, 2003a).

Za treći put su značajni i drugi načini dolaženja do istine i pomirenja, poput razgovora u malim grupama, komisija za istinu i pomirenje, otvaranja dosijea, oralne istorije, svedočenja žrtava i ratnih veterana, naučnih istraživanja, pomoći i podrške žrtvama, projekata prekogranične saradnje, izložbi i filmova, kao i edukativnih programa. Ti, pretežno restorativni načini, preovlađuju kako u aktivnostima većine nevladinih organizacija i pojedinaca – članova ZAIP-a, tako i u aktivnostima same ZAIP-a.

Oblik bavljenja prošlošću koji ima posebno značajno mesto u okviru trećeg puta, s obzirom da objedinjuje dolaženje do istine i rad na pomirenju sa dvostranom komunikacijom, jeste razgovor u malim grupama, i to na mestu koje se smatra sigurnim prostorom. Takođe, na seminarima ZAIP-a nedvosmisleno se iskristalisala ideja da ZAIP predstavlja to sigurno mesto i da ima medijatorsku ulogu u smislu povezivanja strana u sukobu. Za treći put je, takođe, karakterističan i proaktivni pristup (govor za a ne protiv), pozitivan odnos prema stvarnosti, kao i razgovor o konkretnom ljudskom iskustvu, posebno o iskustvu žrtava i učesnika rata.

U tom smislu dobar primer predstavljaju aktivnosti koje karakteriše rad na konkretnom iskustvu, najpre u malim grupama u kojima se ljudi osećaju sigurno – a tek kasnije i eventualno izlaženje u javnost, kao i negovanje otvorenog dijaloga koji vodi u preispitivanje i približavanje stavova. Takav jedan primer svog rada sa učesnicima rata opisao je psihijatar (46 godina) na seminaru u Vranjskoj Banji.

Radili smo individualno jedan duži vremenski period, pa je kroz izgrađeno poverenje krenuo rad u grupama. Mi smo polako to gradili kroz individualni rad... A to se u startu razlikuje od ad hoc javne tribine, gde dođu ljudi sa strane i onda se to završi za sat vremena... Kroz taj rad došlo je do bitnog pomaka koji je pomogao tim ljudima da na neki način naprave jedno suočavanje sa sobom, suočavanje sa svojim angažmanom u ratu. Da na neki način kroz taj dijalog u grupama govore o svojim motivima i o svojim prvim iskustvima, i o onome što su doživeli nakon dolaska iz rata, da otvore vrlo osetljive teme koje su ih mučile po dolasku. Mi smo malo otvorili prostor da ti ljudi uspeju pre svega da otvoreno govore o svom traumatskom iskustvu i da nauče da podstaknu druge ljude, da nauče svoje saborce da krenu da drugačije razgovaraju i da na taj način postanu neki faktor koji će posle tih seminara lakše moći da se na neki način integriše u neke normalne procese.

III. 4. Sličnosti i razlike sa *prvim* i *drugim* putem

Iako najveći deo aktivnosti članova ZAIP-a ima mnogo sličnosti sa aktivnostima drugih organizacija i pojedinaca, ono što predstavlja njihovu specifičnost jeste upravo *treći put* kao specifičan način na koji se oni tim aktivnostima bave, odnosno nastoje da se bave. Na osnovu diskusija na seminarima u Novom Sadu i Vranjskoj Banji, kao i na osnovu analize ukupnih dosadašnjih aktivnosti ZAIP-a na razvoju *trećeg puta* kao novog pristupa bavljenju prošlosti u Srbiji, moguće je identifikovati njegove specifičnosti u odnosu na druge pristupe.

Najpre, specifičnost ZAIP-a leži u otvorenosti prema svima – i prema onima koji sebe prepoznaju u *trećem putu*, ali i prema onima kojima su bliže ideje *prvog* ili *drugog puta*, ali koji su spremni da sarađuju sa ljudima različitim od sebe, da poštuju razlike, da rade na razvijanju nenasilne komunikacije i da na drugi način doprinesu razvoju ciljeva ZAIP-a. U tome i jeste specifičnost koja *treći put* razlikuje od *prvog* i *drugog*, koji se, recimo, na nivou retorike ili u stvarnosti nekada bave svim žrtvama, ili izvršiocima, ali nikada svim žrtvama, zločinima i svim izvršiocima, uz istovremenu spremnost, odnosno napor za uspostavljanje dvosmerne komunikacije sa najrazličitijim akterima u procesu bavljenja prošlosti. Ideja *trećeg puta*, dakle, podrazumeva približavanje a ne udaljšavanje ljudi, i u tom smislu, *treći put* i ZAIP, kao njegov formalni okvir, mogu postojati samo ukoliko ni po kom osnovu ne prave diskriminaciju prema onima koji ciljeve ZAIP-a prepoznaju kao svoje, i pokazuju spremnost da se pridruže.

Na osnovu analize aktivnosti predstavnika *drugog puta* i debata u Kragujevcu, uočeno je da, za razliku od *trećeg puta*, retributivna pravda ima centralno mesto u njihovom pristupu bavljenju prošlosti. To se posebno ogleda u veri u moć prava da reši probleme u postkonfliktnom periodu, kao i u činjenici da je većina njihovih aktivnosti vezana za suđenja i za zahteve u vezi sa isporučivanjem optuženih Haškom tribunalu i njihovim kažnjavanjem. Veruje se da će kažnjavanje doprineti uspostavljanju ravnoteže koja je poremećena zločinima i da će to dovesti do zadovoljenja žrtava, kao i do uspostavljanja reda u zemlji. Pri tome, centralno mesto u aktivnostima u vezi sa prošlosti imaju zahtevi u vezi sa izvršiocima, dok je bavljenje žrtvama prvenstveno vezano za utvrđivanje odgovornosti zločinaca a ne za pomoć i podršku samim žrtvama da prebrode traumatske efekte viktimizacije, da se osnaže i integrišu u društvo. Jedna od nuspojava takvog pristupa jeste

i održavanje i pojačavanje identiteta žrtve – održavanje ljudi u ulozi žrtve, što, pored ostalih štetnih posledica, može pogodovati i razvoju osvetničkih poriva i mržnje (za slično videti i: Huyse, 2003:64).

Takođe, *drugi put* u bavljenju prošlošću u većoj meri nego *treći* koristi javna svedočenja i druge javne aktivnosti koje uključuju veliki broj ljudi, a manje razgovore u malim grupama.¹⁵ Kako je primećeno od strane članova ZAIP-a koji su analizirali nekoliko primera takvih aktivnosti u kojima su učestvovala žrtve, uslovi u kojima su se ovakve aktivnosti odvijale nisu percipirani kao sigurna mesta za žrtve. Do sličnih zaključaka došli su i autori koji su, analizirajući rad komisija za istinu i pomirenje, uočili da bi ova svedočenja, da su vršena javno, bila manje efektivna – kako sa stanovišta spremnosti žrtava da ispričaju detalje svog iskustva, tako i, posebno, sa stanovišta njihovog ozdravljenja (Salaket, 2000:78).

Prvi i *drugi put* u većoj meri insistiraju na kvantitativnim pokazateljima stradanja ljudi i generalizacijama, a manje na konkretnom ljudskom iskustvu, što je svojstvenije *trećem putu*. U tom smislu, a radi razgraničenja od naizgled sličnih pristupa, treba istaći da *treći put* podrazumeva bavljenje žrtvama svih strana zbog njih samih, a ne isticanjem stradanja žrtava jedne (svoje) strane kako bi se optužila ili prekorevala druga strana, odnosno da bi se minimizovala stradanja drugih žrtava.

Najzad, za razliku od *trećeg puta*, koji karakterišu proaktivni pristup (ZA) i asertivnost, *prvi* i *drugi put* u javnom govoru koriste pretežno reaktivan pristup, optuživanje i negacije (na primer: „narod u Srbiji neće da se suoči sa prošlošću“, ili „međunarodna zajednica neće da prizna da su Srbi stradali“).

III. 5. Razvoj ideje *trećeg puta*

Viktimološko društvo Srbije (VDS) je, nakon međunarodne konferencije 2004, iniciralo aktivnosti koje su, pored koordinacije i saradnje različitih društvenih aktera, imale za cilj i razvijanje ideje *trećeg puta* u bavljenju istinom i pomirenjem u Srbiji. *Treći put* je shvaćen kao moguće razrešenje postojećeg jaza između dva međusobno polarizovana i sukobljena pristupa. Upravo ideja *trećeg puta* okupila je oko VDS-a i međusobno povezala organizacije i pojedince koji deluju u Srbiji, i predstavljaju različite regione i društvene grupe sa različitim iskustvima iz prošlih ratnih i političkih sukoba.

¹⁵ Na primer, javna svedočenja žrtava ratnih zločina koja je organizovao Fond za humanitarno pravo iz Beograda.

Na konsultativnom sastanku koji je, sa ciljem sprovođenja zaključaka pomenute međunarodne konferencije, održan u Beogradu, između ostalog zaključeno je da je ideja *trećeg puta* potrebna našem društvu, kao i da *treći put* treba što preciznije definisati i pripremiti pisani materijal – liflet koji će se koristiti za javnu promociju ideje i uključivanje novih ljudi u Asocijaciju.

Time je praktično započet proces razvoja ideje *trećeg puta*. Ovaj proces trajao je od sredine 2005. do sredine 2007. i mogao bi se podeliti u dve ključne faze:

1. Razvoj tokom 2005, kada je ideja *trećeg puta* razvijana i prvi put javno predstavljena na sastancima u Beogradu, Novom Pazaru i Bačkoj Palanci, i
2. Razvoj tokom 2006. i 2007, koji obuhvata prvenstveno rad na seminarima u Novom Sadu, Kragujevcu i Vranjskoj Banji.

III. 5. 1. Razvoj ideje *trećeg puta* u 2005: prva konkretizacija i uočavanje potrebe za procesom

Viktimološko društvo Srbije je tokom 2005. radilo na ostvarenju ciljeva definisanih u zaključcima međunarodne konferencije održane 2004.¹⁶ Prvi korak bio je okupljanje organizacija, predstavnika medija i građana zainteresovanih za koordinisani rad u oblasti istine i pomirenja. Kontaktirani su pojedinci, aktivisti nevladinih organizacija i novinari koji su prepoznati kao osobe koje u oblasti istine, odgovornosti i pomirenja deluju na takav način da bi mogli da zajedno sa VDS-om razvijaju *treći put*.

Na sastanku u Novom Pazaru uočeni su neki praktični problemi sa kojima se suočavaju pojedinci koji nastoje da se bave prošlošću drugačije od predstavnika *prvog* i *drugog puta*. Diskusija o pristupu medija temi *istine i pomirenja* ukazala je na neke od problema, među kojima je posebno ukazano na uređivačku politiku štampanih i elektronskih medija. Postoje novinari koji su zainteresovani za kontinuirano bavljenje ovom temom, ali nemaju mogućnost da svoje tekstove i priloge objave, odnosno emituju. S druge strane, organizacijama i pojedincima koji ne zastupaju ekstremne opcije u pristupu prošlosti veoma je teško da dođu do elektronskih medija i da svoj rad učine društveno vidljivim i prepoznatljivim. Nadalje, zaključeno je da su mediji navikli građane na određen pristup ovoj tematici, već i kroz samo

¹⁶ Više o tome videti u poglavlju ove knjige pod nazivom „Nastanak i razvoj Zajedničke akcije ZA istinu i pomirenje“.

davanje prostora uvek istim osobama koje na prepoznatljiv način govore o ratu, žrtvama, zločincima, suđenjima. Građani su formirali jasno očekivanje o tome ko i kako govori na temu prošlosti i imaju teškoća da prepoznaju i da čuju drugačiji diskurs.

Predložena je mogućnost da se *treći put*, radi bolje prepoznatljivosti, razvije u brend. S druge strane, neki učesnici izrazili su bojazan da bi se to kosilo sa činjenicom da je *treći put* samo radni naziv za ideje i metodologiju rada koje koriste pojedinci i organizacije širom sveta u postkonfliktnim društvima, te da je tu ideju potrebno dalje razvijati, širiti i prilagođavati našim okolnostima, a ne fiksirati je i medijski „prodavati“ kao brend.

Prvi pokušaj konkretizacije ideje *trećeg puta* i njenog predstavljanja široj javnosti učinjen je krajem 2005. u lifletu pod nazivom *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: treći put*. Liflet je sadržao objašnjenje razloga traganja za *trećim putem* u bavljenju prošlošću, informaciju o ZAIP-u, kao i osnovne karakteristike *trećeg puta*. Uz to, tekst je pratila i ilustracija koja je kasnije često korišćena za lakše objašnjenje ideje.

Karakteristike *trećeg puta* su u ovom lifletu predstavljene na sledeći način:

- otvoren razgovor,
- međusobno slušanje i uzdržavanje od međusobnog optuživanja,
- bavljenje – suštinski i u javnom govoru – svim žrtvama, zločinima i zločincima,
- spremnost na saradnju sa svim društvenim grupama, uključujući i žrtve i učesnike rata,
- spremnost na saradnju sa organizacijama i pojedincima iz svih regiona Srbije,
- spremnost na saradnju sa organizacijama i pojedincima iz bivše Jugoslavije,
- orijentacija na budućnost kroz promociju pozitivnih vrednosti i zajedničkog delovanja, i
- proaktivni pristup: delovanje ZA – a ne PROTIV.

Navedene karakteristike predstavljale su polaznu osnovu za dalje razvijanje, preispitivanje i jasnije koncipiranje ideje *trećeg puta*. To je činjeno kroz proces koji se odvijao u formi diskusija, predavanja i vežbi na sastancima i seminarima.

Proces je bio potreban kako bi ljudi koji su u njemu učestvovali od apstraktnog i opšteg nivoa prihvatanja ideje došli do njene provere i neposredne primene u svojim svakodnevnim aktivnostima, odnosno u praksi. Ovde je

važno pomenuti da je na samom početku u ZAIP-u bilo dosta lutanja i nesaglašenosti stavova u pogledu toga kako jasno i na svima prepoznatljiv način definisati *treći put*. Upravo stoga, na sastanku ZAIP-a koji je održan decembra 2005. u Bačkoj Palanci dogovoreno je da se na radionicama izvrši prorada polaznih ideja *trećeg puta* i da iz radionica, bez unapred datog okvira, proizađe jasno definisanje i konsenzus oko vrednosti za koje se ZAIP zalaže.

III. 5. 2. Preispitivanje, prepoznavanje i definisanje elemenata i karakteristika *trećeg puta* na seminarima ZAIP-a

Na seminarima ZAIP-a ideja *trećeg puta* preispitivana je i doradivana na radionicama „Kako da uspe pomirenje u Srbiji – komunikacija kao prepreka i resurs“ (Novi Sad, 2006) i „Definisanje elemenata *trećeg puta* i misije Asocijacije“ (Vranjska Banja, 2007), kao i na javnoj debati koja je održana u okviru seminara u Kragujevcu 2006. Ciljevi radionice u Novom Sadu bili su: prepoznavanje različitih načina komunikacije (sopstvene i tuđe) o prošlosti, ratu, ratnim zločinima i povezanim temama; prepoznavanje komunikacije koja izaziva dobra osećanja i unapređuje rad na pomirenju, i komunikacije koja izaziva loša osećanja i neželjene efekte; i definisanje komunikacije u duhu *trećeg puta*. Ciljevi druge radionice bili su: konačno definisanje vrednosti *trećeg puta*; određenje odnosa Asocijacije i elemenata *trećeg puta*, kao i određivanje uloge Asocijacije u društvu, odnosno misije Asocijacije. Javna debata, pak, imala je za prevashodni cilj uočavanje sličnosti i razlika između *drugog* i *trećeg puta*. Uz to, ona je poslužila i za preispitivanje sposobnosti nekonfliktne komunikacije sa neistomišljenikom.

Predmet preispitivanja i prepoznavanja bili su pre svega komunikacija i inkluzivni pristup u odnosu na žrtve, zločine i izvršioce, a konačni cilj pomenuatih radionica bio je da se na osnovu praktične provere polaznih karakteristika i elemenata *trećeg puta* dođe do saglasnosti oko njegovog konačnog određenja.

U okviru radionica na seminarima ZAIP-a komunikacija i inkluzivni pristup u odnosu na žrtve, zločine i izvršioce preispitivani su na različite načine: putem diskusije o predstavljanim primerima komunikacije u vezi sa pomirenjem, analize ličnog iskustva učesnika i primera iz štampe, kao i kroz debate na teme vezane za ratne zločine i različite društvene odgovore na njih.

Različiti metodi koji su korišćeni imali su za cilj prepoznavanje različitih načina komunikacije i, posebno, razlikovanje komunikacije koja nas približava, kao komunikacije u duhu *trećeg puta*, i komunikacije koja nas

udaljava i/ili proizvodi nove konflikte, kao komunikacije svojstvene drugim pristupima. Međutim, pored pomenutih, „namernih preispitivanja“, sve vreme smo učili i razvijali sopstvene veštine nekonfliktnog bavljenja prošlošću na primerima međusobne komunikacije – bilo neposredne, bilo pismenim putem, u okviru *mailing* liste *zaistinuipomirenje@yahoogroups.com*.

Pokušaću bliže da izložim ono što smo iz ovog akcionog samoistraživanja naučili, a što može biti korisno i drugima koji se bave sličnim pitanjima.

III. 5. 3. Kako da uspe pomirenje u Srbiji: komunikacija kao prepreka i resurs

U okviru radionice „Kako da uspe pomirenje u Srbiji: komunikacija kao prepreka i resurs“, održane u Novom Sadu 2006, komunikacija je prepoznata kao prepreka i mogući resurs u procesu dolaženja do pomirenja u Srbiji i u bivšoj Jugoslaviji. Ova radionica neposredno se nadovezala na *brainstorming* iz prethodne radionice koja se, između ostalog, bavila i preprekama i resursima za pomirenje u Srbiji iz perspektive pitanja „Zašto ne uspeva pomirenje u Srbiji“.¹⁷

III. 5. 3. 1. Komunikacija kao prepreka i resurs

U *brainstormingu* i diskusiji iskristalisale su se prepreke komunikacione prirode – poput govora mržnje, korišćenja neproverenih ili netačnih informacija, kao i verovanja da samo neki ljudi znaju istinu a da su svi drugi u zabludi. Na drugoj strani, uočen je značaj ojačavanja sagovornika i korišćenja konkretnih priča preživelih, nasuprot apstraktnim brojkama, kao resursa u procesu dolaženja do pomirenja. Nakon toga je prikazan insert iz kratkog dokumentarnog filma Viktimološkog društva *Srbija na putu istine i pomirenja*, u kojem su prezentovana dva načina komunikacije: kontakt bez međusobnog slušanja, sa izložbe „Krv i med“ u Novom Sadu 2002, i kontakt sa međusobnim slušanjem, sa tribina Viktimološkog društva Srbije, održanih 2003. i 2004. u Beogradu i Knjaževcu.

Nakon uočavanja razlike između ove dve vrste kontakata, moderatorka je pozvala učesnike da razmisle o tome kako razgovarati o prošlosti, odnosno konfliktu, a da to ima efekta – da vodi pomirenju. Učesnici su u tom smislu pozvani da opišu dve vrste ličnih iskustava iz razgovora o prošlosti:

¹⁷ Videti tekst Jelene Srne u ovoj knjizi.

iskustva u kojima je razgovor imao efekta na približavanje strana u sukobu, i iskustva u kojima je komunikacija doprinela produbljivanju sukoba ili je potpuno prekinuta. Iskustva su mogla biti kako iz privatnog života, tako i iz aktivističkog angažovanja. Analiza ličnog iskustva vršena je na osnovu ličnih iskustava koje su učesnici naveli u upitniku koji im je podeljen ranije u cilju pripreme za radionicu, kao i na osnovu iskustava koja su bili spremni da podeli sa ostalima, u vezi ili nezavisno od onoga što su napisali u upitnicima.

Sva iskustva koja su učesnici izneli odnosila su se na aktivnosti ili situacije u kojima je došlo do kontakta između osoba koje se razlikuju po nekom obeležju koje je relevantno za komunikaciju o prošlosti. Izneta su iskustva vezana za aktivnosti u kojima je dolazilo do kontakta i dijaloga između žrtava rata, ratnih veterana i drugih lica različitih nacionalnosti, kao i građana Srbije koji imaju različite poglede na prošlost.

Analiza iskustva učesnika radionice pokazuje da su oni kao komunikaciju o prošlosti koja približava i može dovesti do pomirenja nedvosmisleno prepoznali dvosmernu komunikaciju osoba koje se razlikuju po nacionalnosti ili drugim obeležjima, odnosno koje imaju različita ratna iskustva ili poglede na događaje iz prošlosti. Uočen je pozitivan efekat međusobnog slušanja koji dolazi do izražaja kroz promenu stavova i jačanje međusobnog razumevanja. Jedan od najupečatljivijih primera jeste primer susreta žena iz Srebrenice i Leskovca, koji je opisala psihološkinja (45 godina):

One su nam govorile o tome šta su preživle u Srebrenici, kako se osećaju, šta misle... Cilj ovih susreta bila je razmena iskustava, približavanje, stvaranje novih mostova... Bilo je dobro čuti te žene i videti da su one obični ljudi koji su izgubili nekog bliskog, a mogu da dođu u Srbiju i razgovaraju sa nama, žele da ih čujemo i da nas čuju. Efekat razgovora bio je u osećanju bliskosti sa tim ženama. Bolje smo se razumele posle razgovora i imale smo doživljaj da možemo zajedno i da pričamo i da se smejemo, a bogami i da plačemo...

Na drugoj strani, kao komunikacija koja udaljava i nema efekata na rešavanje konflikta, već može da vodi i u potpuni prekid odnosa, prepoznata je jednosmerna komunikacija, u kojoj se ne čuje druga strana, a sopstvena istina doživljava se kao jedina. Ipak, uočeno je takođe da na samom početku, kada se ulaže napor da se otvore teme o prošlosti na nivou šireg društva, sama činjenica da je uspostavljen kontakt i bilo kakva, pa i jednosmerna komunikacija, između strana u sukobu, može biti korisna, ukoliko se ceo proces pažljivo isplanira. Dobar primer za to dao je aktivista nevladine organizacije (30 godina). On je tribinu povodom izložbe Rona Haviva u Užicu,

na kojoj je došlo do susreta i komunikacije demokratski orijentisanih građana i ekstremnih nacionalista, opisao kao jedinu pravu tribinu na ovu temu na kojoj je učestvovao – upravo jer je bila jedina koja je okupila tako različite ljude (obično se na ovakvim tribinama okupljaju istomišljenici). Bez obzira na to što su svi ostali pri svojim stavovima, on je ovu tribinu smatrao uspešnom jer su ovi tako različiti ljudi ipak komunicirali.

Uočeno je takođe da apstraktna rasprava (npr. „o podeli na naše i njihove“ i kroz prebrojavanje žrtava) udaljava, dok konkretan razgovor o ličnom iskustvu („kada su pripadnici različitih grupa počeli druge posmatrati ne kao 'njih', već kao ljude“) približava i doprinosi boljem međusobnom razumevanju. Uočen je i negativan efekat optuživanja, koje izaziva povređenost druge strane i vodi prekidu komunikacije. Ovo su slučajevi u kojima obično jedna strana insistira da druga strana promeni stav, odbijajući da sopstveni stav dovede u pitanje.

Odličan primer za razliku između efekata jednosmerne i dvosmerne komunikacije o prošlosti, i to ne samo na odnose sagovornika već i šire, na odnos šireg društva prema prošlosti, dala je istoričarka umetnosti (46 godina). Ona je to opisala na primeru sopstvenog gostovanja u TV-emisiji „Klopka“, čiji povod je bio film o ratnom silovanju „Grbavica“. Opisala je kako nastup koji je isključiv, priznaje samo jednu, sopstvenu istinu, i optužuje drugu stranu – vodi produbljivanju konflikta i udaljava sagovornike:

Ona je odmah krenula da optužuje srpsku politiku, da tvrdi da je ogroman broj Bošnjakinja bio silovan, na šta se ova žena iz Morinine komisije osetila prozvanom i ona je počela takođe da napada i da iznosi „dokaze o zločinima nad Srpkinjama...“ To njihovo nerazumevanje, i taj njihov dijalog, to što su napadale jedna drugu, i tako krvavo branile svoje stavove, pretilo je da se emisija stvarno pretvori u katastrofu, bilo je prilično napeto i odjednom je bilo neprijatno svima...

Na drugoj strani, opisala je kako je njen lični nastup, koji je bio na liniji otvorenosti za različita iskustva a bez optuživanja, naišao na odobravanje običnih ljudi – gledalaca emisije, koji su joj se kasnije javljali. Potencijal dvosmerne komunikacije za pridobijanje saveznika među običnim građanima prilikom otvaranja teških tema iz prošlosti, pa samim tim i za bavljenje prošlošću sa većim društvenim efektima, opisala je na sledeći način:

Očigledno da je poruka bila za nas koji radimo ovaj posao, da je strašno važno kako komuniciramo, i kako saopštavamo te neke stvari... Nekad sam

bila za to da se istina saspe u lice, da se tresne, da se rade, da kažem, neki vrlo oštri rezovi, ali videla sam da to zapravo ne donosi rezultate kakve mi u stvari hoćemo, nego da je jedini mogući način da se zaista traže reči i načini. Strašno je važno da ljudi sa svih strana čuju da je patnje bilo na svim stranama, da su žrtve bile na svim stranama, bez naravno želje da relativizujem. I da ljudi govore, da im se da mogućnost da zajedno razgovaraju, da prepoznaju bol jedni drugih, i da su bez obzira na nacionalnu pripadnost prošli kroz torture logora, da su izgubili svoju decu, da su izgubili svoje domove, svoje najdraže. To onda malo menja stvari, i mislim da je suština priče da ti ljudi razgovaraju među sobom.

III. 5. 3. 2. Od kontakta do komunikacije

Učesnici su u svojim aktivnostima uočili razliku između uspostavljanja kontakta i uspostavljanja komunikacije, odnosno razliku između jednosmerne i dvosmerne komunikacije. Takođe, uočena je razlika između trenutne komunikacije, i komunikacije koja traje. Uočeno je da se u pojedinim aktivnostima ostalo samo na nivou kontakta, dok je u nekima uspostavljena komunikacija, i to češće jednosmerna nego dvosmerna. Pri tome, što je razumljivo, retki su bili primeri komunikacije koja traje. Uočena je postupnost u razvoju komunikacije, odnosno njen razvoj od potpune blokade komunikacije, preko uspostavljanja kontakta do uspostavljanja komunikacije i njenog kvalitativnog razvoja od jednosmerne ka dvosmernoj, odnosno ka ponovnom uspostavljanju narušenih odnosa. Ovaj proces je utoliko uspešniji ukoliko je kontrolisaniji i manje rizičan.

Nakon iznošenja ličnih iskustava u vezi sa komunikacijom o prošlosti, i uočavanja komunikacije u duhu *trećeg puta* kao poželjne u razgovorima o prošlosti, javilo se pitanje granice do koje smo u stanju da čujemo drugačije mišljenje i uopšte kontaktiramo sa osobama koje se od nas razlikuju – a gde počinje odbijanje, što se pokazalo kao mogući problem i prepreka na putu ka pomirenju. Tako su pojedini članovi, na jednoj strani, isticali prednosti komunikacije u duhu *trećeg puta*, a na drugoj govorili da nikada ne bi učestvovali u emisiji u kojoj bi, na primer, gostovala Maja Gojković. Drugim rečima, pojavilo se pitanje raskoraka između onoga što članovi usvajaju kao poželjno ponašanje prema osobama koje se od njih razlikuju, i onoga što su zaista spremni da primene.

III. 5. 3. 3. Istina i komunikacija

U zaključku ove radionice, konsekvence shvatanja istine na komunikaciju o konfliktima i pomirenje predstavljene su na primeru razlikovanja sledeće dve vrste komunikacija: ili/ili komunikacija (isključujuća), i i/i komunikacija (uključujuća). S tim u vezi ukazano je i na teoriju poricanja, tako što su istaknute tri vrste poricanja istine o zločinima, kako ih je definisao Cohen: 1. stvarno – bukvalno poricanje, 2. interpretativno poricanje (prihvatanje da se nešto desilo, ali davanje različitog značenja istim događajima – npr. „jesmo ubijali, ali to je bilo da bismo sprečili da sami ne budemo ubijeni, i sl.“), i 3. implikatorno poricanje (prihvatanje da se nešto desilo ali poricanje ili minimizovanje implikacija – npr. „ali ja nisam tu ništa mogla da uradim, to nema veze sa mnom“, i sl.) – (Cohen, 2003:31).

Razumevanje mehanizama poricanja i uočavanje da je stvarno poricanje retkost predstavljali su važnu polaznu osnovu za otpočinjanje procesa prepoznavanja sopstvenih odbrambenih mehanizama u suočavanju sa prošlošću, i načina njihovog prevazilaženja. To je ujedno bio i uvod u dalje preispitivanje komunikacije kao prepreke i resursa koja je nastavljena u okviru diskusije u malim grupama.

Članovi su imali zadatak da diskutuju na temu – „Trebali li Srbija da plati ratnu odštetu BiH?“,¹⁸ i da pri tome, u za to posebno napravljen upitnik, beleže kako se osećaju u pogledu načina na koji se u grupi komunicira. Nakon debate, svi učesnici kratko su izložili svoj osnovni utisak i kako su se osećali tokom debate. Cilj ove vežbe bilo je prepoznavanje razlike između komunikacije koja izaziva dobra osećanja i unapređuje rad na pomirenju, i komunikacije koja izaziva loša osećanja i neželjene efekte.

Opšti utisak, koji je obilazeći grupe mogla da oseti i moderatorka, a sa čime su se i ostali složili, bio je da je razgovor tekao u duhu tolerancije i međusobnog slušanja, uprkos značajnim razlikama u stavovima i očito neujednačenom poznavanju materije o kojoj je trebalo diskutovati, što je, na drugoj strani, otežavalo diskusiju.¹⁹ Ipak, u debatama je primećena i nespремnost pojedinih članova da do kraja saslušaju i čuju drugu stranu, odnosno „uko-

¹⁸ Radionica je održana maja 2006, dakle pre donošenja presude Međunarodnog suda pravde.

¹⁹ Mogao se primetiti nizak nivo upoznatosti pojedinih članova, čak i sa nekim od bazičnih pojmova kao što su genocid, krivični postupak, Međunarodni sud pravde i sl., dok su, na drugoj strani, pojedinci bili veoma dobro informisani i stručni za ovu materiju.

panost u sopstvenu istinu bez spremnosti da se od nje odstupi, čak i pod uticajem veoma jakih argumenata“.

Ova raznolikost u komunikacijskom smislu, kao odraz raznolikosti samih članova ZAIP-a i njihove različite spremnosti za komunikaciju sa drugacijima od sebe, učinili su ovu vežbu veoma efektnom i korisnom.

Najpre, ona je imala značajan efekat na same učesnike, koji su najneposrednije mogli da oseće koja komunikacija ih osnažuje i približava, a koja ih udaljava i na njihove odnose deluje destruktivno. To je veoma pomoglo u prepoznavanju i preciziranju dobre komunikacije kao ključnog elementa *trećeg puta* u bavljenju prošlošću.

Najkarakterističnija zapažanja u tom smislu su sledeća:

Osećam se dobro kada sagovornik govori razložno, argumentovano, određeno – to smiruje i otvara diskusiju... Osećam se besno, nemoćno, sputano kada sa sagovornicima ne postoji mogućnost problematizacije teza, kada odbacuju predloge i argumente na taj način da to zatvara diskusiju, jer osim svoje ne priznaju nijednu drugu istinu, npr. kad kažu: „Nije tačno da je od 1992. godine bilo redovne vojske JNA u BiH, i sl.“

Osećam se dobro kada me sagovornik sluša i poštuje moje mišljenje... Osećam se loše kada sagovornik ne prihvata moje pravo na sopstveno mišljenje. Tada prava komunikacija prestaje i spreman sam da uđem u konflikt.

Prilikom razgovora o problemima rata lakše mi je kada mogu da iskažem sve što me tišti i niko mi ne brani da to iskažem... Najviše mi smetaju neistine o ratu, posebno od strane onih koji nemaju pojma o ratu, jer nisu ni učestvovali u njemu.

Osećam se dobro kada razgovaramo argumentovano i bez emocija. Loše mi je kada iz mene i drugih progovore emocije.

Prepoznavanje elemenata dobre komunikacije posebno je jasno došlo do izražaja u evaluaciji radionice. Evaluacija je urađena tako što su učesnici zamoljeni da na samolepljivim papirićima navedu 2–3 osnovne karakteristike dobre komunikacije. Dobijene su sledeće karakteristike, čime je postavljena osnova za definisanje komunikacije u duhu *trećeg puta*:

- dozvoljavanje i poštovanje različitosti,
- međusobno slušanje, slušanje bez predrasuda i uvažavanje sagovornika,
- razmena koja vodi boljem i preciznijem zaključku,
- poverenje,

- * jasna poruka,
- * sukobljavanje argumentima,
- * opuštenost,
- * konkretizacija,
- * $i + i = \text{istina}$,
- * razgovor sa voljom za kompromisnim rešenjem,
- * sloboda grupe u radu,
- * rad i srcem i glavom, i
- * „ljudi su tanana bića – ne tumbaj“.

Ukratko, osnažujuća dvosmerna komunikaciju u kojoj se sagovornici međusobno uvažavaju i slušaju, uprkos razlikama, prepoznata je kao dobra komunikacija. Uočen je i značaj argumentovane diskusije, kao i komunikacije kroz koju se preispituju stavovi i koja vodi novim idejama i zaljučcima. Evo kako je to opisala jedna od učesnica u debati u malim grupama:

Prijatnost se osetila kad god bi se iz diskusije izrodila nova ideja ili zaključak – to je za sve učesnike u diskusiji uvek bilo veoma podsticajno. Potom, bilo je prijatno slušati dobre argumente od upućenih članova, kao i argumente oko otvorenih pitanja u vezi sa temom – dakle ne one koji su iznošeni da bi se potkrepili izneti stavovi, već one koji su preispitivali stavove. Naročito bih izdvojila dobru energiju koja se osećala kada su različiti argumenti iznošeni bez viška strasti.

Komunikacija koja je u ovim vežbama prepoznata kao dobra istovremeno je prepoznata i kao bitan element *trećeg puta* ka istini i pomirenju.

III. 5. 4. Komunikacija u duhu *trećeg puta*: izazovi primene u praksi

Analiza snimaka debata i upitnika o osećanjima tokom diskusija u malim grupama omogućili su dolaženje do zaključaka koji su značajni kako za sagledavanje nivoa realne integracije ideje *trećeg puta* u iskustvo i komunikacijske veštine članova, tako i za uočavanje dilema i prepreka vezanih za njihovu primenu u praksi.

Naime, diskusije su omogućile ne samo prepoznavanje dobre komunikacije, već i uočavanje sopstvenih ograničenja prilikom njene primene u praksi. Analiza ličnih iskustava i transkripata diskusija pokazala je da često postoji neslaganje između onoga što učesnici misle o komunikaciji sa neistomišljeni-

kom i onoga što stvarno čine, odnosno šta su spremni i do koje mere da učine u stvarnosti. Ovo se ogledalo u nespremnosti pojedinaca da čuju druge, i u odbacivanju onoga što dovodi u pitanje „njihovu istinu“. Ovo je posebno uočeno kao prepreka u komunikaciji onda kada su pojedinci reagovali agresivno u neposrednoj vezi sa sopstvenim strahom i/ili osećajem lične povređenosti. Povremeno se imao utisak i da nam bolje ide apstraktno prepoznavanje *trećeg puta* nego njegova primena od strane nas samih, posebno kada je komunikacija, uključujući i komunikaciju među nama samima, u pitanju.

Na radionici u Novom Sadu ostalo je otvoreno pitanje postojanja granice u kontaktu i komunikaciji sa različitim osobama, odnosno stranom koja se percipira kao neistomišljenik ili neprijatelj, što najbolje ilustruju reči jedne od učesnica: „Ja ne živim niti sam ikada živela u Srbiji Brane Crnčevića“.

Komunikacija o prošlosti u duhu *trećeg puta* razrađivana je i na javnoj debati koja je održana tokom seminara u Kragujevcu.²⁰ Tema prve debate bila je „Srbija i Bosna – istina, odgovornost i pomirenje“, dok je tema druge debate bila „Okončavanje saradnje sa Haškim tribunalom i njene konsekvence na aktivnosti u vezi sa istinom i pomirenjem u Srbiji“. U prvoj debati učestvovali su Vesna Pešić (Centar za razvoj demokratije) i Vesna Nikolić-Ristanović (VDS), a u drugoj Sonja Biserko (Helsinki odbor za ljudska prava) i Vesna Nikolić-Ristanović. Moderator obe debate bio je Vladimir Paunović, NVO *Millenium*.

Prva debata organizovana je u okviru seminara ZAIP-a, tako da su joj prisustvovali članovi ZAIP-a koji su, učestvujući u diskusiji, bili u prilici da demonstriraju komunikaciju o prošlosti u duhu *trećeg puta*, ali i sopstvena ograničenja u tom pogledu. Najpre, uvodničarke su iznele svoje stavove o temi debate, pri čemu su se mogle jasno uočiti razlike između njihovih pristupa bavljenju prošlošću. Na osnovu iznetih stavova uvodničarki mogla su se uočiti dva različita pristupa, u kojima se mogu prepoznati elementi *drugog*, odnosno *trećeg puta* ka pomirenju.²¹

²⁰ Naime, tokom 2006. i 2007. održane su dve javne debate u okviru „Razgovora na sceni“, koje je realizovao NVO *Millenium* iz Kragujevca. Debate su imale za cilj sučeljavanje dva pristupa bavljenju prošlošću – *drugog* i *trećeg puta*, sa ciljem promovisanja i boljeg društvenog prepoznavanja *trećeg puta* i ZAIP-a. Obe debate bile su medijski praćene, a njihov najznačajniji rezultat čine dve TV emisije, koje su prikazane na lokalnoj televiziji, kao i video-materijal pogodan za kasniju promotivnu i edukativnu svrhu. Međutim, u toku trajanja seminara održana je samo jedna tribina uz učešće članova ZAIP-a.

²¹ O sličnostima i razlikama ova dva pristupa videti detaljnije na str. 39 u ovom radu.

Nakon uvodnih izlaganja, članovi ZAIP-a u publici imali su priliku da postave pitanja i daju svoje komentare. Diskusija je, i pored tenzija i povišavanja tona, bila na nivou međusobnog poštovanja i uvažavanja razlika. Ipak, pojedini članovi su na momente pokazali i izvesnu dozu netolerantnosti prema nekim od stavova koje je iznela Vesna Pešić. Naime, neki od članova ZAIP-a očito su se osetili povređeni onim što je rekla, pa su imali potrebu da joj to saopšte, dok su drugi imali potrebu da postave pitanja koja su se odnosila na širi kontekst. Gospođa Pešić pokazala je priličnu netrpeljivost i prema jednoj i prema drugoj vrsti kritike, pa možda i povređenost usled kritike njenih stavova od strane članova ZAIP-a koji su činili gotovo svu publiku, i sasvim očigledno bili na strani druge učesnice u debati. Članovi ZAIP-a po svoj prilici nisu prepoznali Vesnu Pešić kao zagovornicu *trećeg puta* i imali su potrebu da to izraze, što je sasvim legitimno. Međutim, u istupima nekih od njih bilo je elemenata optuživanja i isključivosti, koja je očigledno proisticala iz lične povređenosti onim što je Pešić rekla (na primer, reagovanje učesnika iz Republike Srpske na njenu interpretaciju izjave premijera Koštunice na saboru u Guči „da se truba čuje i u Banja Luci“, kao velikosrpskih pretenzija).

Iz ove debate moglo se naučiti da je veoma loše kada nakon razgovora učesnici ostanu nezadovoljni, i da se to može sprečiti tako što ćemo naučiti da prepoznamo sopstvenu i/ili povređenost druge strane, i pokušamo da izbegnemo dalje produblјivanje te povređenosti i ukupnog lošeg osećanja zbog dolaženja u situaciju da napadnemo ili optužimo drugu stranu, odnosno da se ona tako ponaša prema nama. S tim u vezi, nameće se potreba učenja – vežbanja asertivne komunikacije – kao neophodan uslov konstruktivnog bavljenja prošlošću, i stalno razvijanje komunikacijskih veština i osveščivanje veze lične povređenosti, isključivosti i agresivnosti u komunikaciji. Ovo poslednje ilustrovano je situacijama iz svakodnevnih razgovora u kojima prestajemo da slušamo sagovornika, podižemo ton i počinjemo da napadamo, uz skretanje pažnje da tako najčešće reagujemo kada se osećamo loše, van kontrole ili povređeno, i da to najčešće ima više veze sa nama nego sa sagovornikom.

Ova debata je, kao i diskusije vođene u okviru malih i velikih grupa na seminarima, pokazala da svi članovi ZAIP-a, i pored generalnog prihvatanja, nisu do kraja savladali i integrisali u svoje bavljenje prošlošću komunikaciju u duhu *trećeg puta*, te da i među njima ima onih kod kojih, kao i kod učesnica u debati koje su zagovarale ideje bliske drugom putu, prevlađuju vera u postojanje jedne istine, isključivost i zatvorenost za dvosmernu ko-

munikaciju sa različitim. Ovo ne treba da čudi, s obzirom na to da su autoritarnost u širem smislu, i autoritarna komunikacija posebno, veoma duboko ukorenjeni na našim prostorima, pa je za njihovo prevazilaženje, pored apstraktnog prihvatanja, potrebno mnogo ličnih napora, ali i odgovarajuća promena šireg društvenog konteksta. Uz to, za pravilno razumevanje ideje *trećeg puta* i za sprečavanje njenih pogrešnih tumačenja i zloupotreba, od velike je važnosti istaći da ona u sebi ne sadrži nikakvu prisilu, pa tako ni zahtev za neograničenim kontaktiranjem i komunikacijom sa drugačijim.

U tom smislu, komunikacija u duhu *trećeg puta* trebalo bi pre svega da bude shvaćena kao prihvatanje da se učini napor ka uspostavljanju komunikacije sa onima koji su različiti, imaju različita iskustva, i koji mogu, ali ne moraju nužno biti neistomišljenici. Na konkretnijem nivou, to znači da prihvatanje ideje *trećeg puta* ne znači obavezu komunikacije sa svima koji su različiti, sa kojima se ne slažemo ili smo u sukobu, ali znači prihvatanje takve komunikacije kao poželjne i činjenje napora da to uradimo u meri u kojoj možemo i kada za to budemo spremni. Ovde je dakle bitno postojanje apstraktne spremnosti na komunikaciju i postepeno stvaranje uslova da do nje dođe, a ne nužno i postojanje trenutne konkretne spremnosti. To *treći put* čini pristupom bavljenju prošlošću koji je realan, postepen i nežan, budući da je svestan ranjivosti pojedinaca i društva usled dalekosežnih i dugoročnih posledica konflikta.

Dileme u vezi komunikacije sa neistomišljenikom su razrešene²² na tribini u Vranjskoj Banji konačnim usaglašavanjem oko prihvatanja otvorenosti ZAIP-a za sve koji prihvataju njegove ciljeve i misiju.²³

III. 5. 5. Definisanje elemenata *trećeg puta* i misije Asocijacije

Na seminaru u Vranjskoj Banji, radionica *Definisanje elemenata trećeg puta i misije Asocijacije* imala je za cilj određenje načina bavljenja prošlošću od strane Asocijacije, kao i misije Asocijacije, kroz:

- definisanje ključnih elemenata *trećeg puta*,
- određenje odnosa definicije Asocijacije i elemenata *trećeg puta*, i
- određivanje uloge Asocijacije u društvu (misije Asocijacije).

²² U kojoj meri je to i stvarno prihvaćeno ostaje da se preispituje u narednim fazama procesa.

²³ Videti: J. Grujić, N. Hanak, rad u ovoj knjizi.

Radionica je započeta ukazivanjem na društveni kontekst u kojem je nastala ideja *trećeg puta* i iznošenjem kratkog istorijata razvoja ideje u okviru aktivnosti VDS-a na planu istine i pomirenja. Posebno je ukazano na karakteristike razvoja ideje *trećeg puta* od međunarodne konferencije koja je održana 2004, preko osnivanja Asocijacije ZAIP i konsultativnih sastanaka i seminara održanih tokom 2006. Ukazano je i na potrebu za jasnim definisanjem elemenata *trećeg puta* kao vrednosti za koje se zalaže Asocijacija. Voditeljka je podsetila da su vrednosti pominjane više puta tokom prve radionice „Asocijacija – struktura i akcija“, u diskusiji oko toga kako regulisati pristupanje i isključivanje članova. Kao ključno postavilo se pitanje – koje su to vrednosti koje članovi treba da prihvate, odnosno ogrešenje o koje vrednosti bi dovelo do isključenja člana iz Asocijacije. Voditeljka je naglasila da je cilj ove radionice upravo jasno definisanje tih vrednosti, pri čemu je naglasila da su te vrednosti zapravo elementi ideje *trećeg puta* i da je to ono što nas razlikuje od drugih, odnosno od onih inicijativa koje nazivamo *prvi* i *drugi put*.

Voditeljka je zatim predstavila rezultate analize elemenata *trećeg puta* u dosadašnjim aktivnostima Asocijacije, posebno aktivnosti iz 2006. Ona je najpre podsetila na liflet o *trećem putu* (na sliku i njenu simboliku – *treći put* uključuje sve puteve) i na polazne karakteristike *trećeg puta* definisane u lifletu. Polazeći od ove početne definicije, ona je ukazala na karakteristike *trećeg puta* u bavljenju prošlosti koje je izlistala na bazi detaljnog pregleda pisanog, audio i video-materijala o aktivnostima u 2006. Nakon iznošenja rezultata analize voditeljka je pozvala prisutne da iznesu svoje primedbe i predloge. Na osnovu iznete analize, primedbi i sugestija, došlo se do određenja *trećeg puta* na način na koji je to opisano u prethodnim izlaganjima u ovom radu. Imajući u vidu da je ključni cilj procesa razvoja *trećeg puta* bilo preispitivanje polaznih (apstraktnih) ideja u praksi, i postizanje konsenzusa u pogledu načina njihovog razumevanja, ova provera bila je veoma važna.

Ovde je značajno istaći način na koji su izneti rezultati analize. Voditeljka radionice odlučila se na jedan neuobičajen, ali demokratski način rada. Naime, ona je iznela rezultate svoje detaljne analize transkripata ukupnog materijala sa radionica i javnih debata, uz sasvim minimalno strukturiranje. Na taj način želela je da svi skupa dobijemo još jednu priliku da sve ono do čega smo došli preispitamo, i tako otklonimo eventualne preostale dileme i nesuglasice.

Pojedinim učesnicima činilo se da je to nepotrebno vraćanje unatrag, odnosno da je to ponavljanje onoga o čemu smo već dosta govorili. Međutim, pokazalo se da je ovakav pristup bio opravdan, jer su u tom finalnom

preispitivanju došle do izražaja nejasnoće i dileme, posebno u vezi sa razlikovanjem *trećeg* i *drugog puta*. U jednoj krajnje otvorenoj diskusiji, u kojoj je bilo moguće slobodno izraziti svako neslaganje i dilemu, postavljena je osnova za postizanje konsenzusa oko definisanja i razumevanja *trećeg puta*.

III. 5. 6. Finalno preispitivanje povezanosti komunikacije i inkluzivnog pristupa bavljenju žrtvama i izvršiocima

Na seminaru u Vranjskoj Banji, u okviru radionice *Definisanje elemenata trećeg puta i misije Asocijacije*, korišćen je rad u malim grupama u cilju finalne provere razumevanja specifičnosti *trećeg puta*, odnosno međupovezanosti inkluzivne komunikacije i inkluzivnog pristupa bavljenju žrtvama i izvršiocima. Učesnici su podeljeni u četiri male grupe u kojima su diskutovali o isečcima iz štampe sa različitim stavovima u vezi sa ratnim zločinima i prošlošću. Njihov zadatak bio je da utvrde da li u primerima ima elementa *trećeg puta* i, ako ih ima, da ukažu na njih.

Nakon povratka u veliku grupu, izvestioci su izneli zaključke, dileme i sl., do kojih se došlo u grupnom radu. Na osnovu analize primera, oni su izdvojili sledeće elemente *trećeg puta*, u kojima je nedvosmisleno došla do izražaja njegova specifičnost: neoptuživanje, bavljenje svim vrstama zločina, osuda zločina kao zločina nevezano za to ko ga je i prema kome izvršio, interes da se sazna istina, uključivost (i/i pristup) i lična odgovornost. Na osnovu ove vežbe zaključeno je da smo postigli potpunu usaglašenost oko ideje ne samo na teorijskom planu, već i na planu njenog prepoznavanja u praksi.

Ovo je potvrđeno i u evaluacijama radionice, od kojih izdvajamo nekoliko najkonkretnijih:

- *Razmena iskustava u malim grupama odličan je primer rada na jednoj ideji.*
- *Još jedno iskustvo. – Rad na sebi.*
- *Osim što trajemo, postajemo sve ozbiljniji u radu. Što mi daje još veću nadu u „treći put“.*
- *Meni je „treći put“ postao bitno jasniji. Važan posao odrađen.*

U cilju teorijskog uopštavanja onoga do čega se došlo analizom primera iz novina, voditeljka se osvrnula na definiciju ZAIP-a i ukazala na njegove karakteristike iz kojih nedvosmisleno proističe *treći put* kao njen specifični pristup bavljenju prošlošću. Ona je posebno istakla sledeće karakteristike

ZAIP-a, iz kojih proističe inkorporiranost međupovezanosti inkluzivnosti komunikacije i inkluzivnog pristupa bavljenju žrtvama i izvršiocima – u njen formalni okvir:

- kontinuiranost delovanja,
- otvorenost komunikacije,
- međusobna solidarnost,
- otvorenost prema ljudima sa različitim iskustvom – razmena iskustva i znanja,
- međusobno poštovanje razlika i prepoznavanje sličnosti,
- dolaženje do istine o počinocima i žrtvama ratnih i političkih sukoba, bez obzira na njihova svojstva,
- razumevanje prošlosti, i
- uspostavljanje trajnog poverenja i pomirenja.

Drugim rečima, na ovoj radionici potvrđeno je postojanje konsenzusa oko ideje *trećeg puta* i potpune usklađenosti između prihvaćene forme ZAIP-a, njene ideje vodilje i metoda koje u svom radu koristi.

III. 5. 7. Izazovi i najvažniji rezultati procesa

Ideja *trećeg puta* je – tokom procesa koji je trajao dve godine – dobijala na snazi, životnosti i značaju u životu i radu učesnika. Dugo putovanje na kome je, pored mnogo dobre energije, bilo i nepoverenja, strahova, nervoze i nezadovoljstva, završeno je potpunom saglasnošću i jednostavnim i lakim prepoznavanjem ideje *trećeg puta* u sopstvenim i aktivnostima drugih.

Na taj način, članovi ZAIP-a potvrdili su svoju posvećenost ideji koja ih je okupila. Takođe, oni su pokazali i spremnost da rade na njenom daljem razvoju i širenju, da se menjaju kao pojedinci i kao grupa, ali i sposobnost da apstraktne koncepte pretvore u konkretne, lako prijemčive i široko prepoznatljive odrednice. To je posebno došlo do izražaja u konačno usvojenoj definiciji ZAIP-a, koja je praktično nastala inkorporiranjem i povezivanjem različitih elemenata ideje *trećeg puta*.

Razvoj ZAIP-a pratilo je dosta nedoumica, dilema i protivurečnih stavova o odnosu *trećeg puta* prema *prvom* i *drugom putu*. Pitanje otvorenosti ili zatvorenosti, odnosno uključivosti ili isključivosti prema drugim pristupima često je proces vraćalo unatrag.

Kao oblik zajedničkog delovanja ljudi različitog iskustva i idejnog opredeljenja, ZAIP je predstavljao podsticajan i siguran prostor za razvoj ideje *trećeg*

puta. Međutim, zbog kompleksnosti svog sastava i postavljenog zadatka, često je taj razvoj i kočio, što je za posledicu imalo stalne frustracije da se ne čini dovoljno, da je proces spor, da se suviše bavimo sobom, i sl. To nije neobično ako se ima u vidu nesklad između isključivosti kao u našem društvu duboko ukorenjenog odnosa prema različitosti, na jednoj strani, i inkluzivnosti kao bazične karakteristike *trećeg puta*, na drugoj strani. Uz to, to može biti i posledica nerešene dileme u vezi sa davanjem prioriteta procesu ili cilju.²⁴

Jedan od najznačajnijih rezultata svakako predstavlja i saglasnost u pogledu nespojivosti *trećeg puta* sa bilo kakvom isključivošću. Konsekvenca ove činjenice leži u tome da *treći put*, iako se razlikuje od inicijativa *prvog* i *drugog puta*, njima nije suprotstavljen.

Takođe, važan rezultat predstavlja i saglasnost u vezi sa značajem samog procesa, kao i u pogledu njegovog kontinuiteta i stalnog preispitivanja postignutog. Svim članovima ZAIP-a zajedničko je da su im vrednosti *trećeg puta* ideja vodilja, bez obzira na to dokle je svako od njih pojedinačno stvarno stigao na putu njene realizacije. Tako shvaćen, *treći put* ne podrazumeva ostvareni cilj, već cilj kojem se teži. Drugim rečima, on podrazumeva spremnost da se kontinuirano dela u pravcu njegovog ostvarenja.

Izazovi i rezultati procesa razvoja ideje *trećeg puta* mogu zbog svega pomenutog predstavljati dragoceno iskustvo, kako za članove ZAIP-a kao neposredne učesnike, tako i za druge koji ih mogu prepoznati kao korisne u svom radu, odnosno u njihovom bavljenju prošlošću.

III. 6. Zaključak

Analiza razvoja ideje *trećeg puta* u okviru različitih aktivnosti, uključujući naročito one koje su se odvijale na seminarima Asocijacije ZAIP, pokazala je da je proces razvoja ideje *trećeg puta* bio potreban i važan, i to:

- a. da bi se ideja *trećeg puta* učinila jasnom i prepoznatljivom kako na teorijskom, tako i na praktičnom planu, i
- b. da bi se postigla saglasnost oko ključnih elemenata *trećeg puta*.

Dakle, *treći put* je definisan i napravljeno je jasno razgraničenje sa *prvim* i *drugim putem*. *Treći put* prepoznat je kao nov, nekonfliktni način komunikacije o prošlosti ljudi sa različitim iskustvima rata, koji podrazumeva:

²⁴ Zanimljivo je da sa tim u vezi postoje i dva različita shvatanja restorativne pravde kao teorijskog koncepta, od kojih jedno daje prednost procesu – a drugo cilju.

inkluzivni odnos prema zločinima, žrtvama i izvršiocima; šire bavljenje prošlošću koje, pored pravnog, uključuje i druge načine utvrđivanja, odnosno saznavanja istine; traganje za novim, efektivnijim (a ne suprotstavljanje postojećim) načinima bavljenja prošlošću; sagledavanje prošlosti na obuhvatan (holistički) način i u kontinuitetu sa sadašnjošću i budućnošću; i stalno preispitivanje i razvoj postojećih pristupa bavljenju prošlošću.

Postignuta je saglasnost oko sledećih ključnih elemenata *trećeg puta*: nekonfliktna dvosmerna komunikacija o prošlosti, uključujući diskurs o prošlosti (bavljenje žrtvama, izvršiocima i svedocima nezavisno od njihove etničke i druge pripadnosti, odnosno svojstava); briga o ljudskim pravima, osnaživanju i reintegraciji svih osoba pogođenih konfliktom; i širok dijapazon metoda koji se koriste za saznavanje istine i u cilju dolaženja do pomirenja.

Naučili smo da koristimo komunikaciju kao resurs, ali i da je prepoznajemo kao prepreku u bavljenju pomirenjem. Tokom preispitivanja ideje *trećeg puta* u praksi, pokazali smo da je (u Srbiji) moguće napraviti pomak od autoritarne ka demokratskoj komunikaciji, odnosno da je moguće na demokratski način baviti se razlikama i prošlošću bez proizvođenja novih konflikata i pribegavanja nasilju. Na taj način, na sastancima i seminarima Asocijacije demonstriran je inkluzivni i demokratski model upravljanja razlikama i konfliktima.²⁵ Najzad, naučili smo da *treći put* nije nešto što je unapred i jednom zauvek dato, već nešto što sami kontinuirano moramo da otkrivamo, preispitujemo i dorađujemo – istražujući sebe i učeći iz iskustva drugih i drugačijih.

Metod koji smo koristili, a koji je podrazumevao preispitivanje, „probavanje“ i „uvežbavanje“ inkluzivnog pristupa, dvosmerne komunikacije, međusobnog uvažavanja i poštovanja – pokazao se kao dobar način samoistraživanja i samoedukacije. Istovremeno, sa ličnim razvojem svakog pojedinca i grupe u celini, uticaj „uvežbavanja“ *trećeg puta* sve se više osećao i na drugim radionicama i u drugim aktivnostima Asocijacije, u kojima se netrpeljivost prema razlikama smanjivala dok se uvećavalo međusobno poverenje i poštovanje. Ipak, to ne znači da je taj proces išao glatko i da su svi učesnici kroz njega prošli na isti način i sa istim uspehom. To, takođe, ne znači da metod koji smo primenjivali nije imao nedostataka. Štaviše, imajući u vidu okolnost da smo u ovaj proces svi, uključujući i voditeljku radionice, krenuli bez

²⁵ Prema Bloomfieldu (2003:10), demokratija je sistem za upravljanje konfliktima, koji uključuje debatu, slaganje, neslaganje, kompromis i saradnju – sve u okviru sistema koji dozvoljava da suprotstavljene tačke gledišta koegzistiraju korektno, bez okretanja nasilju.

jasnih smernica i putokaza (jer oni i ne postoje), i sam metod je nastajao i razvijao se u hodu, prateći proces. U tome su se, između ostalog, ogledali i inovativnost i izazov, ali i nesavršenost – kako procesa, tako i korišćenog metoda. Zbog toga, treba još mnogo raditi, kako na razvoju metoda, tako i na primeni *trećeg puta* u praksi. U tome će nam u budućem radu svakako biti dragoceno iskustvo rada u radionicama i evaluacije rada u okviru njih.

Možda bi se moglo zaključiti da smo u ovoj fazi u okviru Asocijacije ZA-IP postavili dobre temelje za dalji razvoj ideje *trećeg puta*, kako u okviru same Asocijacije, tako i šire. *Treći put* prepoznat je kao put koji vodi onome što se u mirotvoračkoj kriminologiji naziva „pozitivni mir“ – približavanju ljudi sa različitim iskustvom rata i zatvaranju konflikata. Kao oblik primene postavki mirotvoračke kriminologije i restorativne pravde u postkonfliktnom društvu, *treći put* se može dalje ispitivati kao način premošćavanja jaza između različitih suprotstavljenih grupa u društvu i, posebno, između zastupnika nekažnjavanja zločina i onih koji u kažnjavanju vide šansu za osvetu i odmazdu – ne vodeći dovoljno računa o potrebama žrtava i pravima izvršilaca.

Jelena Srna

IV. Psihološki aspekti pomirenja

Pomirenje je široka i kompleksna tema koja ima brojne aspekte: vojne, političke, ekonomske, pravne, religijske i, naravno, psihološke. Ne treba zaboraviti da su ipak ljudi ti koji se mire. Međutim, moguće je uočiti snažnu diskrepanciju između značaja psiholoških aspekata pomirenja i relativno skromnog doprinosa psihologije razvoju ove oblasti. Ta diskrepancija ukazuje na sve veću potrebu za teorijskim, empirijskim i praktičnim radom na strukturiranju i razvoju psihološkog nivoa pomirenja (Hubertus, 1999).

IV. 1. Pomirenje kao ideja, aktivnost i doživljaj

Na samom početku javlja se potreba za definisanjem referentnog okvira u kojem ćemo o pomirenju razmišljati i razgovarati, kao i pravca u kojem ćemo ovu pojavu istraživati. Prvi korak predstavlja pokušaj što je moguće šireg definisanja ključnih pojmova – *konflikt* i *pomirenje*, kao i njihovog najšireg *konteksta*.

Konflikte (najšire) vidimo kao sukobe različitih potreba i interesa, pripadnosti i vrednosti, koji rezultiraju poremećajem i/ili prekidom odnosa. Oni se mogu odvijati na spoljašnjem planu (između) i na unutrašnjem planu (unutar) ljudi (intraprosihčki), kao i unutar grupa, zajednica, društava, odnosno kultura (Breggin, 1992).

Konflikti koje ovde imamo u vidu su unutrašnji i spoljni konflikti inicirani 1991. godine raspadom bivše Jugoslavije:

- Oružani konflikti na teritorijama bivših jugoslovenskih republika Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine (završen 1995. Dejtonskim

sporazumom), i Autonomne Pokrajine Kosovo (završen 1999. Rezolucijom Ujedinjenih nacija br. 1244);

- Društveni konflikti unutar SRJ za vreme diktatorskog režima Slobodana Miloševića (završeni 2000. uspostavljanjem demokratske vlasti);
- Politički konflikti SRJ sa međunarodnom zajednicom – ekonomske sankcije i bombardovanje (kampanja „Milosrdni anđeo“) – završeni 1999. Rezolucijom Ujedinjenih nacija br. 1244; i
- Konflikti na teritoriji Kosova nakon dolaska UN-administracije, juna 1999. (još u toku).

Nasilni konflikti čine psihološki važan i prilično trajan segment u životu svih aktera, i za sobom ostavljaju brojne i veoma raznovrsne posledice – (direktne i indirektne – vidljive i nevidljive) *povrede svake od strana* u konfliktu, kao i ozbiljne *poremećaje u njihovim odnosima* (Galtung, 1998). Povrede se psihološki doživljavaju još teže kada dolaze od strane ljudi koji govore istim jezikom, imaju ista imena, od strane bližnjih – nekadašnjih prijatelja, suseda, kolega, učenika, pa i rođaka. Pored toga, treba imati u vidu i akumulaciju povreda – kada nove povrede dolaze na slične, još sveže i nezalečene rane iz ranijih, ne tako davno vođenih ratova na prostorima bivše Jugoslavije (Srna, 1997).

Pod pomirenjem u najširem smislu podrazumevamo ponovno uspostavljanje poremećenih ili prekinutih odnosa između pojedinaca, grupa i zajednica. Pomirenje se može posmatrati kao *cilj* i kao *proces*. Cilj pomirenja je potreba za rekonstruisanjem postkonfliktnog društva i njegovim obezbeđenjem od dalje ili ponovne destrukcije. Proces pomirenja vidimo i kao veoma *delikatan* (dubok i bolan, širok i trajan, postepen i kontinuiran), koji je uz to (psihološki, društveno i kulturalno) veoma *specifičan* (Bloomfield, 2003), *složen i sveobuhvatan*.

Namera nam je da ovde bliže osvetlimo psihološki aspekt pomirenja pod kojim, polazeći od Striebelove definicije, u najširem smislu podrazumevamo „proces u kome dvoje ili više ljudi ili strana, revidiraju prvenstveno svoje ponašanje, a delom i svoja negativna mišljenja i osećanja prema drugima, u cilju postizanja novih oblika koegzistencije“ (Striebel, 1998–1999:1). U procesu pomirenja isti autor uočava tri krupna koraka: rad na saniranju pretrpljenih povreda i neispunjenih potreba (*grief work*), rad na izgradnji pogodnih stavova i vrednosti kao preduslova za razrešenje konflikta, i rad na uspostavljanju mira (*peace work*). Prvi korak predviđa prolazak (bez zastoja) kroz faze prirodnog procesa tugovanja (odbrana, ljutnja, slom i regresija, adaptacija). Drugi korak se odnosi na spoznaju sopstvene istine: suočiti se

sa onim što znamo (*see the truth*) i naučiti ono što ne znamo (*learn the truth*) o sebi i drugima u konfliktnoj situaciji, pripajajući ovoj spoznaji odgovarajući stepen odgovornosti. U ovoj fazi autor pominje još jedan važan momenat neophodan za oslobađanje psihološke energije potrebne u razrešenju konflikata. To je osnaživanje vrednovanja i dobrog odnosa sa sobom i drugima, prirodom, Bogom – koje se postiže kultivisanjem (samo)poštovanja, tolerancije, ljudskih prava, zaštite životne sredine, i sl. Treći korak psihološkog aspekta procesa pomirenja odnosi se na rešavanje konflikata ovladavanjem sledećih zadataka: napredovanja na sopstvenom planu u konfliktnoj situaciji, razumevanja drugih i činjenja sebe razumljivim drugima.

Psihološki aspekt procesa pomirenja ima svoju opštu, ali i istorijski i sociokulturno sasvim specifičnu dimenziju (Srna, 2005). Povezivanjem relevantnih istorijskih i sociokulturnih činjenica življenja u Srbiji, autorka izvodi destruktivni transgeneracijski obrazac, kao i strategije koje bi mogle omogućiti njegovu promenu.

Poslednjih 130 godina ljudi u Srbiji živeli su u šest (!) država koje su teritorijalno i sociokulturno bile veoma različite i mahom ponikle iz rata. Stoga se promene koje se više od jednog veka (i danas) odigravaju na ovim prostorima mogu s pravom okarakterisati kao – učestale, intenzivne i ekstremne, nastale nasilnim putem. Takve promene rezultiraju masivnim gubicima koji ne bivaju prirodno odbolovani. Psihološki neprorađeni (ignorisani, negirani, potiskivani, blokirani, pretvarani u suprotno), ovi gubici vode polarizaciji, fragmentaciji, izolaciji i diskontinuitetu koji se mogu uočiti kako na individualnom, tako i na sociokulturnom planu. Polarizovani, izolovani i diskontinuirani fragmenti pomenutih sistema lako ulaze u konflikte. Konflikti, kojima se ne upravlja i koji se blagovremeno ne rešavaju, lako vode nasilju, a nasilje nadalje novom ciklusu intenzivnih i ekstremnih promena, masivnih gubitaka, itd. Jedan od mogućih izlaza iz ovog začaranog kruga autorka vidi u pomirenju, koje definiše kao procesnu promenu u pravcu: a) spoznaje životnih činjenica, b) psihološke prorade gubitaka, c) podizanja kompetencije za rešavanje konflikata (ili bar za upravljanje njima), i d) razvoja odgovarajućih društvenih mehanizama za prepoznavanje, razumevanje i regulisanje nasilja.

Pomirenje se u psihološkom smislu identifikuje sa poverenjem (Petrović, 2005:269, Nikolić-Ristanović, Hanak, 2004:3), koje se u sukobima izgubilo i koje nakon sukoba valja obnoviti i izgraditi, i to uglavnom u odnosima sa drugima (*eksterna dimenzija*). Kako sukobi ne oštećuju samo odnos već

i obe sukobljene strane, rad na obnovi *poverenja u sebe* (*internoj dimenziji*) smatramo neophodnim za uspešno odvijanje procesa pomirenja. Interna dimenzija procesa pomirenja – koju smo nazvali „pomirenje sa sobom“ – podrazumeva obnovu doživljaja sopstvene vrednosti, kompetencije i kapaciteta za praštanje. Bliže je određena engleskom reči *vindication* – povratiti se, osloboditi, odbraniti i zaštititi od pretrpljenih povreda; opravdati, potvrditi se i dokazati kao ljudsko biće vredno pažnje i poštovanja. Eksterna dimenzija (pomirenje sa drugima) podrazumeva *obnovu poverenja u druge*, u njihove dobre namere i njihovu kompetentnost da te dobre namere sprovedu u delo, a bliže je određena engleskim terminom *reconciliation* – izgladiti i uskladiti poremećene odnose (Berg, Tomm, 2000; Enciklopedijski englesko-srpsko-hrvatski rečnik, 1956).

Proces pomirenja odvija se između pojedinaca, grupa i zajednica koji su povezani učešćem u nasilnim konfliktima sa različitim pozicija: žrtava, počinilaca i svedoka.

Postoji trougao zlodela: u jednom uglu su žrtve, oni kojima je naneto zlo, u drugom počinio, oni koji su to uradili, a u trećem posmatrač, oni koji vide i znaju šta se dešava. Njihove uloge nisu nepromenljive: posmatrač, oni mogu postati počinio i žrtve, a počinio i posmatrač, oni mogu pripadati istoj kulturi poricanja (Cohen, 2003:38).

Akteri nasilnih konflikata mogu biti u različitom stepenu (primarnom, sekundarnom i tercijernom) uključeni u konfliktne procese, zavisno od toga koliko su udaljeni od epicentra konfliktnih zbivanja (Berg, Tomm, 2000): od kruga primarno uključenih u nasilne konflikte (gde se nalaze žrtve, počinio i svedoci čije je iskustvo sasvim direktno, aktivno i neposredno), preko kruga sekundarno uključenih, sve do kruga tercijerno uključenih (čije se iskustvo može okarakterisati kao indirektno, pasivno i posredno).

IV. 2. Razvoj procesa suočavanja sa sobom i drugima u okviru Zajedničke akcije ZA istinu i pomirenje

Nejasna, tj. nedovoljno definisana ideja pomirenja već je prilično dugo prisutna u Srbiji. Ozbiljni pokušaji njenog artikulisanja (uglavnom u pravcu pomirenja sa drugima), vidljivi su najčešće u stručnim (pravnim, sociološkim, filozofskim, politikološkim) krugovima, kao i u brojnim inicijativama i aktivnostima koje na ovom planu najvećim delom preduzimaju nevladine organizacije i nezavisni mediji.

Jedna od takvih inicijativa je i stvaranje Asocijacije za istinu i pomirenje, koja je okupila jedan broj nevladinih organizacija koje u svojim programima imaju pomirenje. U procesu osnivanja Asocijacije ZAIP i planiranja inicijalnih koraka za njen budući razvoj, važno je bilo analizirati, pored ostalog, i dosadašnji doprinos njenih članova (pojedinaca i organizacija) na planu specifikovanja zajedničke ideje pomirenja, a u cilju utvrđivanja pravaca budućih aktivnosti kroz koje će se ova ideja realizovati.

Stoga je u sklopu raznovrsnih delatnosti na razvoju Asocijacije ZAIP planirano i izvedeno *akciono istraživanje psiholoških aspekata procesa pomirenja*. Polazeći od toga da su ljudi ti koji se sukobljavaju i mire, činilo nam se da bi bilo značajno razmotriti upravo taj individualni (ljudski) aspekt:

1. *Sagledati* kako pojedinci, koji su na različite načine uključeni u konflikte i pomirenje u Srbiji, gledaju na svoje *dosadašnje aktivnosti*? Koji su njihovi *doživljaji* različitih psiholoških aspekata konflikata i pomirenja?
2. *Osmisliti proces* koji bi podstakao naše traganje za sopstvenom istinom, a po mogućstvu i za elementima neke zajedničke istine o konfliktima i pomirenju, do koje bi došli *pogledom u sebe i razmenom sopstvenog iskustva sa drugima*, kao i
3. *Iskustveno proći kroz taj proces* u cilju artikulisanja svojih aktivnosti i doživljaja, kao elemenata psihološkog procesa pomirenja.

Mišljenja smo da bi ovakav pristup mogao da vodi korisnim ishodima – neposredno po članove i samu Asocijaciju, a posredno i po društvo u celini.

Od neposrednih ishoda imamo na umu:

- *psihološko rasterećenje* – u smislu smanjenja lične konfuzije i emocionalne tenzije i oslobađanja psiholoških prostora i energije;
- *dolaženje do novih spoznaja* o sebi i drugima u psihološki teškim okolnostima, što znači: bolje razumevanje sebe u svom porodičnom, društvenom i kulturnom kontekstu, i ponovno uspostavljanje osećanja sigurnosti i sopstvene vrednosti; i
- *poboljšanje odnosa* – u smislu uvećavanja kapaciteta za empatiju i ostvarivanje konstruktivnog dijaloga sa drugima.

Od posrednih ishoda po društvo u celini imamo na umu:

- uvažavanje minulog rada (dosadašnjih inicijativa i aktivnosti pojedinaca i organizacija okupljenih oko Asocijacije ZAIP) radi stvaranja kontinuiteta i pažljivog osmišljavanja budućih programa, inicijativa i aktivnosti na planu pomirenja u Srbiji;

- činjenje tih aktivnosti što vidljivijim u domaćoj i međunarodnoj javnosti, a nadalje možda i
- doprinosa definisanju odgovarajućeg, specifičnog koncepta pomirenja u Srbiji.

IV. 3. Psihološki aspekti pomirenja – aktivnosti i doživljaji

Neposredni ciljevi akcionog istraživanja psiholoških aspekata pomirenja bili su da se istraži kako aktivisti nevladinih organizacija okupljeni u Asocijaciji za istinu i pomirenje vide u ovom trenutku:

1. Svoje *inicijative i aktivnosti* na planu pomirenja u Srbiji (njihove sadržaje i oblike, trajanje i usmerenost, efekte, prepreke i resurse);
2. Svoj lični *put do pomirenja*:
 - a) kroz aktivizam i profesionalni angažman,
 - b) kroz doživljaj – lične *motive* za rad na pomirenju, i
 - c) kroz *očekivanja* od pomirenja i *viđenje ostvarenog* u procesu pomirenja;
3. Svoju *poziciju* u procesu društvenih konflikata i pomirenja;
4. Svoje *pravo* (u odnosu na vinovnike i svedoke svojih povreda) kroz:
 - a) *povredu* koju su doživeli od strane drugih,
 - b) *potrebu* u procesu oporavka, i
 - c) svoja *očekivanja* od drugih i procenu njihove realnosti;
5. *Sopstvenu odgovornost* (za povredu nanetu drugima, njihova moguća očekivanja i svoju ponudu/spremnost u procesu pomirenja).

Složenost i delikatnost problema psiholoških aspekata procesa pomirenja zahtevale su i sasvim specifičan pristup i metod. Stoga smo ovoj temi pristupili:

- *Višeslojno* – pristup predstavlja kombinaciju akcionog istraživanja sa elementima psihološke edukacije i intervencije, a kreirale su ga i sprovele osobe koje su i same proživle konflikte i žive pomirenje kao deo sopstvenog života, svoje svakodnevnice;
- *Celovito*:
 - *objektivno i subjektivno* (preko aktivnosti i doživljaja),
 - *aktivno i interaktivno* (radom na sebi, komunikacijom i razmenom), i

- ✦ *kvalitativno i kvantitativno* (kroz radionice i upitnike koji su prethodili radionicama);
- ✦ *Kontinuirano* – (polazeći od najopštijeg – društvenog plana, preko profesionalnog, do onog sasvim ličnog i intimnog), kako bi nakon osvešćivanja, proživljavanja i razmene mišljenja i iskustava bili spremniji da se ponovo vratimo profesionalnom i širem društvenom planu; i
- ✦ *Otvoreno* – sadržaj radionica i upitnika osmišljan je u hodu, kako potrebna struktura ne bi ugrozila slobodno odvijanje samog procesa.

Sagledavanju psiholoških aspekata pomirenja pristupilo je ukupno 29 učesnika, članova Asocijacije ZAIP iz 18 NVO. Rad učesnika odvijao se kroz tri radionice koje su održane u Novom Sadu, Kragujevcu i Vranjskoj Banji, u vremenskom periodu od godinu dana (maj 2006. – april 2007). Svaka radionica trajala je po 2,5 sata i sastojala se iz individualnog rada, rada u malim, i rada u velikim grupama. Od ukupno 29 učesnika, njih 9 učestvovalo je u sve tri radionice, 7 u dve, i 13 članova samo u jednoj radionici. Dakle, više od polovine učestvovalo je u dve radionice, čime je u dobroj meri ostvaren kontinuitet rada. Pored toga, i radionice su osmišljene tako da u kontinuitetu osvetle tri aspekta pomirenja: polazeći od aktivnosti/sfere profesionalnog i objektivnog – ka doživljajima/sferi subjektivnog i sve ličnijeg (od motiva i očekivanja do povrede i potrebe, od odgovornosti drugih ka sopstvenoj odgovornosti).

Teme radionica bile su sledeće:

- ✦ **Zašto ne uspeva pomirenje u Srbiji?** / *Naše inicijative i aktivnosti na planu pomirenja, prepreke i resursi u procesu pomirenja u Srbiji* (maj 2006, Novi Sad);
- ✦ **Ja u pomirenju – profesionalno i lično** / *Moj put do pomirenja, motivi i očekivanja, i viđenje ostvarenog* (oktobar 2006, Kragujevac);
- ✦ **Moja povreda – moje pravo i moja odgovornost** / *Moja pozicija, povreda, potreba, očekivanja i procena njihove realnosti, kao i moguća povreda drugih, njihova moguća očekivanja i moja ponuda drugima* (april 2007, Vranjska Banja).

Teme radionica u dobroj su meri odražavale (ranije opisani) globalni referentni okvir u kojem su ponuđene neke od savremenih ideja o konfliktu i pomirenju uopšte, kao i psihološkim aspektima pomirenja – iz ugla savremene teorije i prakse.

Na početku svake od radionica učesnici su ispunjavali po jedan upitnik (kombinacija otvorenih i zatvorenih pitanja) koji je bio tematski vezan za radionicu. Ispunjavanje upitnika imalo je dvostruki cilj:

1. psihološku pripremu i uvođenje učesnika u radionice (učiniti aktivnosti i doživljaje članova Asocijacije što očiglednijim, pre svega njima samima), kao i
2. prikupljanje podataka za kasniju analizu, koja bi aktivnosti i doživljaje članova Asocijacije na planu pomirenja učinila očiglednijim i drugima.

Podaci za ovo istraživanje prikupljeni su iz različitih izvora:

- a) tri upitnika (ispunjavana kao uvod u radionice);
- b) materijala sa tri radionice:
 - + dve serije crteža (u drugoj i trećoj radionici),
 - + rezimea rada u malim i velikim grupama na *flip chartu* (u sve tri radionice), i
 - + evaluacije na kraju svake od radionica;
- c) transkripta (sve tri radionice koje su bile audio i/ili vizuelno snimane).

Na ovaj način dobijeni podaci analizirani su kvantitativno i kvalitativno, a njihov prikaz predstavlja sažetak rezultata dobijenih kombinacijom oba metoda.

IV. 3. 1. Zašto ne uspeva pomirenje u Srbiji?²⁶

U okviru ove radionice bavili smo se inicijativama i aktivnostima članova Asocijacije ZAIP na planu pomirenja, kao i preprekama i resursima u procesu pomirenja u Srbiji.

IV. 3. 1. 1. Sadržaji i oblici inicijativa i aktivnosti članova ZAIP-a od značaja za pomirenje

Prema sadržaju, inicijative i aktivnosti članova ZAIP-a možemo svrstati u tri grupe, i to: aktivnosti usmerene na brigu o ljudima, aktivnosti usmerene na brigu o odnosima i aktivnosti usmerene na brigu o sociokulturnom i istorijskom kontekstu.

²⁶ Analizirani su podaci dobijeni iz upitnika 1 i materijala sa radionice 1 (rezimea rada u malim grupama i velikoj grupi). Rad radionice auditivno je zabeležen, a izvodi iz transkripata (vođeni rezimeima rada u malim grupama i velikoj grupi) poslužili su kao ilustracija.

Aktivnosti usmerene na brigu o ljudima obuhvataju: medicinsku, psihosocijalnu, ekonomsku i pravnu pomoć, i podršku neposrednim učesnicima konflikata (izbeglima, logorašima i žrtvama tortura, veteranima) da prevaziđu svoje traume i gubitke, ostvare svoja prava i ponude sopstvena iskustva kao doprinos izgradnji mira.

Aktivnosti usmerene na brigu o odnosima obuhvataju povezivanje, susrete, razmenu i saradnju ljudi sa suprotnih strana, ali sličnih iskustava u konfliktima. Najzad, aktivnosti usmerene na brigu o sociokulturnom i istorijskom kontekstu obuhvataju mirovne aktivnosti (od samog početka rata 1991), zatim aktivnosti na razvoju građanske svesti i civilnog društva, tolerancije i multikulturalnosti, kao i naučni (teorijski i istraživački) doprinos razumevanju pomirenja (knjige, članci i sl.).

Ovi sadržaji realizovani su kroz različite oblike delovanja u medijima (radio i TV-emisije), izložbe ratnih fotografija i dokumenata, projekcije anti-ratnih filmova, tribine, istraživanje slučajeva i svedočenja, kampanje za ljudska prava, objavljivanje i promocije knjiga, radionice i seminare, dijaloge i debate, konferencije posvećene temi istine i pomirenja, itd.

IV. 3. 1. 2. Trajanje i usmerenost inicijativa i aktivnosti od značaja za pomirenje

Inicijative i aktivnosti članova Asocijacije traju u proseku oko 6 godina (Mdn = 6, AS = 6,5) – većina je dakle započela oko 2000. – a njihov moment započinjanja kreće se u rasponu 2–15 godina, tj. između 1991. i 2004.

Među njima ima *jednokratnih* aktivnosti (npr. gostovanje u radio i TV-emisijama sa temom pomirenja) i *višekratnih* aktivnosti (npr. izložbe ratnih fotografija), ali i *dugoročnih* projekata u trajanju od po nekoliko godina (npr. pružanje psihosocijalne pomoći i podrške žrtvama rata).

Inicijative i aktivnosti bile su upućene *neposredno*: učesnicima rata i njihovim porodicama (izbegli, logoraši, veterani) i drugim građanima (deci, mladima, studentima, aktivistima NVO, članovima političkih stranaka) i *posredno*: lokalnoj zajednici i široj javnosti.

One su se odvijale na prostorima Srbije, bivše Jugoslavije i u inostranstvu, te bi se za njih s pravom moglo reći da su upućene raznim stranama u konfliktu.

IV. 3. 1. 3. Doživljaj vrednosti inicijativa i aktivnosti na planu pomirenja

Aktivnosti koje članovi Asocijacije ZAIP smatraju najuspešnijim za proces pomirenja su:

- Razgovori običnih ljudi – „tkanje pokidane priče“

Službenik (57 godina), izbeglica: *Treba videti kako to vide obični ljudi... Imam jedan primer iz svog sela, kada je Bošnjak kome je sin ubijen i unuk... (a taj njegov sin je moj prijatelj bio i mogu samo da zamislim kako mu je bilo kada je gledao kako mu ubijaju sina). Vraća se taj Bošnjak posle potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma u selo među Srbe, od kojih se neki spremaju da idu. Priča mi da je komšija nešto tamo radio... grabio neku travu i pravio se da ga ne vidi, jer zna šta mu se desilo. A on je naišao i stao. Pita ga prvo za brata koji mu je umro tokom rata. Posle pita: „Savo, gdje idu ovi ljudi?“ On kaže: „Idu, komšija, boje se“. „A“, kaže Bošnjak, „ne treba da se bojite. Mi znamo ko je ubijao, sve se zna, nije nikakva tajna. Već, Savo, bolan, nema nigdje“, kaže, „mira ko kod svoje kuće, nemojte nigdje ići.“ On je to oprostio, ili tako nešto. Eto, među tim običnim ljudima i primjerima mislim da leži pouka za nas kako da razgovaramo na jedan drugačiji način. Te obične ljude treba masovno upućivati da govore o tome i da među sobom tkaju tu pokidanu priču...*

- Angažman političkih elita

Inženjer agronomije (41 godina): *Narod je vrlo lako povezati... činjenica je da treba neko vreme, ali je sigurno da, ako se steknu preduslovi u svakoj državi... ako se svaki građanin novonastale države oseća slobodno, ako mu nije ugrožena bezbednost. Preduslov je, znači, civilno društvo, normalna društva u ovim novonastalim zemljama. A to mora krenuti preko političke elite... One treba da krenu u pravcu izgradnje civilnog društva, jer mislim da je to preduslov svih preduslova pomirenja.*

- Programi uspostavljanja kulturne saradnje dece i mladih sa različitih strana u konfliktu

Glumac (39 godina): *Postojimo već 10 godina. Nekako smo se odredili prema deci i mladima, i sve naše aktivnosti bile su usmerene ka multikulturalnosti ili, još bolje rečeno, interkulturalnosti. I ne samo to uvažavanje postojanja druge kulture i učenje o toj drugoj kulturi, nego i zajednički rad, to prožimanje sa pripadnicima druge kulture. I da ne ostane samo na rečima, mi smo organizovali tri međunarodna art kampa. Zajedničke radionice, zajedničku emisiju koja će*

obraditi njihove probleme, probleme mladih. Verujem da se neće baviti istorijom i korenima rata, već sopstvenom sadašnjošću i budućnošću.

- Normalizacija odnosa i saradnja sa lokalnom vlašću na povratku imovine
Službenik (57 godina), izbeglica: *Pale su i tenzije, uspostavio sam dosta odnosa sa prijateljima. Gostovao sam u njihovim TV-emisijama. Razmena informacija vodi spuštanju tenzije. Sa 95% je uspeo i projekat povratka imovine oko 250 ljudi, zahvaljujući našoj saradnji sa lokalnim vlastima u Tuzli i njihovoj spremnosti da otvore taj proces... Nisu se ljudi vratili, ali su vratili svoju imovinu i stvorili sebi neku socijalnu sigurnost.*
- Osnaživanje i podrška pojedincu u ostvarivanju prava
Psihološkinja (34 godina): *Programi pružanja pravne i psihološke podrške za ojačavanje ljudi kao sagovornika pred državnom administracijom druge zemlje koja ih ignoriše i pred kojom su kao pojedinci nemoćni.*
- Udruživanje, omasovljavanje inicijativa, saradnja vladinog i nevladinog sektora (za koju je, nažalost, dat negativan primer)
Službenik (57 godina), izbeglica: *Mi smo nedavno pokušali da okupimo ratne vojne invalide, veterane i borce rata, i izbeglice. Napravili smo jedan odbor u Beogradu, da bi bili vidljiviji i masovniji. Veterani iz Vojvodine izašli su iz tog projekta, jer su smatrali da će njihov problem biti „zamagljen“ ako se pominje i problem izbeglica. Uputili smo pismo na 10–15 važnijih adresa... Zahtev za razgovor... Tadiću, Koštunici, Ljajiću, Draškoviću. Jedino nas je primio Tadić. Niko više nije ni odgovorio. Znači, to pitanje je za ovu državu veliki teret, jer se onda suočava sa odgovornošću.*

IV. 3. 1. 4. Prepreke procesu pomirenja

Prepreke procesu pomirenja članovi Asocijacije prepoznali su na različitim nivoima, na individualnom planu, kao i na društvenom planu – u vladinom i nevladinom sektoru.

Prepreke na individualnom planu manifestuju se kroz:

- Nedostatak želje i volje ljudi da se suoče sa ovom problematikom

Istoričarka umetnosti (46 godina): *Mnogi kažu: „Ja nisam ništa...“ Pa, OK, ti nisi ništa uradio, ali da si uradio, da si izašao na ulicu i rekao „stop“ ratu,*

možda bi stvari bile drugačije. Znači, i nedelovanje je ponekad itekako delovanje u korist nekih veoma... veoma loših stvari.

- Postojanje brojnih stereotipija i predrasuda (o sebi i drugima)
- Monopolizaciju istine

Elektroinženjer u penziji (65 godina): *Veliki broj ljudi živi u ubeđenju da samo oni znaju pravu istinu, čak i ne žele da je čuju. Da su jedino oni ispravni. I tu je jedna tvrđava u koju se ne može ući. Ja sam skoro bio u Bosni i čuo Srbina kako psuje majku srpsku nekoj ženi zato što je ušla u prodavnicu koju drže muslimani, a nije ušla u srpsku. A on se vratio u Federaciju.*

- Teškoće u uspostavljanju mirne komunikacije

Razgovori mogu da eskaliraju u govor mržnje na svim nivoima, prisutan čak i u medijima, među političarima, u parlamentu...

Prepreke u nevladinom sektoru manifestuju se kroz:

- Nedovoljnu razvijenost i slab uticaj nevladinog sektora;
- Slabu vidljivost u javnosti: „Mediji zaobilaze nevladin sektor, ali ni on sam nije našao dobar put do medija – osim sporadičnih konferencija za štampu i kampanja“;
- Postojanje kompeticije u nevladinom sektoru;
- Nedostatak saradnje, solidarnosti i podrške: „svako radi za sebe“, „ne žele zajedno kao jedna vrsta fronta“;
- Monopolizacija: „neki su u međuvremenu postali nedodirljive zvezde“, „nema kulture dijaloga među ljudima koji se bave istinom i pomirenjem“;
- Loša reputacija nevladinih organizacija u javnosti kao nasleđe Miloševićevog doba (kada su ljudi koji u njima rade nazivani „izdajnicima“ i „stranim plaćenicima“); i
- Zloupotreba inicijativa nevladinog sektora od strane vlasti u dnevno-političke svrhe.

Prepreke u vladinom sektoru manifestuju se kroz:

- Nedostatak političke volje da se glasno i ozbiljno govori o pomirenju

Istoričarka umetnosti (46 godina): *Kad političke elite počnu glasno da pričaju o pomirenju, i obični građani će prihvatati i hteti da menjaju stavove. Međutim, mi praktično od 5. oktobra nemamo takvog trenutka. Koštunica je napravio onu sprdnju od one, kao, Komisije za suočavanje sa prošlošću. Tu su se samo šetali. Mislim, da se ne lažemo. Imamo iskustvo drugih zemalja koje su*

prolazile kroz te procese, gde su pre svega političari bili ti koji su rekli: „E, sad moramo gospodo, hoćete li vi ili nećete?“ Kad političari počnu o tome ozbiljno da govore, stvari će početi da se menjaju...

- ♦ Politika kao biznis

Inženjer agronomije (41 godina): *Politika je postala biznis. Ljudi se na lokalnu njome bave zbog egzistencijalnih pitanja. Mislim, dođete na vlast da rešite probleme. Lepo je vama, vašoj porodici, prijateljima...*

- ♦ Podilaženje biračkom telu

Elektroinženjer u penziji (65 godina): *...Problem je tu kompleksan, nije jednoznačan... Političarima je u ovoj zemlji stalo isključivo do vlasti. A tu imamo problem podilaženja biračkom telu. Možda bi oni i govorili o pomirenju, ali procenjuju da tada neće ostati na vlasti...*

Istoričarka umetnosti (46 godina): *A ima tu još vrlo jasnih razloga. Hajde da se ne lažemo. Većina tih ljudi je bila vrlo, kako bih rekla, podržavala je Miloševićevu politiku. Šta očekujete od tih ljudi? Da peru ruke i da kažu: „Puj pike, to ne važi, mi to nismo...“*

IV. 3. 1. 5. Resursi u procesu pomirenja

Definisane resurse ili potencijale koji bi mogli da doprinesu unapređenju procesa pomirenja možemo svrstati u tri veće grupe.

Prva grupa obuhvata resurse koji treba da proisteknu iz *državnog aparata*, odnosno od *nosilaca vlasti*, i odnosi se na:

- ♦ Aktivan, odgovoran i efikasan rad sudske vlasti (procesuiranje i pravedne presude za ratne zločine);
- ♦ Saradnju sa Hagom, ne samo izvršne vlasti, već i Suda za ratne zločine;
- ♦ Donošenje važnih zakona i njihovo dosledno sprovođenje (Zakon o lustraciji koji nikada nije sproveden, donošenje zakona o otvaranju tajnih dosijea itd.);
- ♦ Organizovanje konstruktivnih i odgovornih javnih debata političkih elita koje bi mogle da dovedu do suočavanja sa odgovornošću i povećanja stepena odgovornosti političara;
- ♦ Korišćenje procesa evropske integracije kao motiva i vizije u procesu pomirenja, kao povoda za preispitivanje postupaka i povećane odgovornosti subjekata na vlasti;

- Rešavanje problema povratka imovine i ostvarivanja prava svih žrtava sukoba; i
- Podizanje svesti o potrebi pomirenja kroz obrazovanje.

U drugoj grupi su resursi *društva*, odnosno određenih važnih *društvenih sektora*:

- Mediji, kao pozitivni promoteri ideje istine i pomirenja, a potom i profesionalnog predstavljanja svedočenja žrtava, svedoka i učesnika sukoba;
- Mešoviti brakovi i multinacionalne sredine kao pozitivni primeri i pokretači;
- Jačanje civilnog društva i pozitivna prezentacija uloge nevladinog sektora, kao i aktivnija uloga NVO u neposrednoj saradnji sa građanima;
- Asocijacija ZAIP kao resurs, čiji je glavni adut „mešoviti sastav“ (učesnici rata, predstavnici medija, stručnjaci okupljeni oko iste ideje); i
- Prezentacija i korišćenje dokumentacije NVO i drugih, o periodu sukoba, i slično.

Treću grupu čine individualni resursi:

- Svest pojedinaca o potrebi procesa pomirenja i individualni njihov *angažman* koji doprinosi tom procesu; i
- Lični kontakti kao resurs (razgovori, *razumevanje* u kontaktima sa žrtvama, *emocionalna razmena* i otvorenost).

IV. 3. 2. JA U POMIRENJU – profesionalno i lično²⁷

U okviru ove radionice bavili smo se putem do pomirenja kroz aktivnosti i doživljaj članova ZAIP-a, kao i ličnim motivima i očekivanjima vezanim za pomirenje.

²⁷ Analizirani su podaci dobijeni iz upitnika 2 i materijala sa radionice 2 (crteža sopstvenog puta do/ka pomirenju, kao i rezimea rada u malim grupama i velikoj grupi).

U okviru pripreme za radionicu učesnici su popunili upitnik koji je imao za cilj:

1. da registruje njihove aktivnosti tokom tri vremenska perioda: a) pre 1991, b) u periodu 1991–2000, i c) posle 2000. godine, kao i
2. da učesnicima pomogne da sagledaju kontinuitet svog života (*time line*) u predkonfliktnom, konfliktnom i postkonfliktnom periodu.

Rad u radionici je auditivno zabeležen, a izvodi iz transkripta (vođeni rezimeima rada u malim grupama i velikoj grupi) poslužili su kao ilustracija.

IV. 3. 2. 1. Put do pomirenja kroz aktivnosti učesnika

Kao najtačniji sažeti opis svojih aktivnosti većina učesnika navodi ba-
vljenje: „svojim poslovima“,²⁸ ratom i posledicama rata, mirovnim inicijativa-
ma i pomirenjem.

U prekonfliktnom periodu (do 1991) učesnici su „gledali svoja posla“:
školovali se, usavršavali na različite načine i radili u struci.

U periodu brojnih spoljnih i unutrašnjih konflikata (1992–2000) neki
od učesnika su ratovali, bivali ranjavani i lečeni, bili zarobljeni, bili žrtve tor-
ture u logorima, a drugi su izbegli i raseljeni (unutar zemlje i u inostranstvo).
Najveći broj učesnika pripadao je opoziciji režimu Slobodana Miloševića.
Retki su se bavili stranačkim radom, a većina se društveno angažovala orga-
nizovanjem brojnih antiratnih aktivnosti i učešćem u protestnim skupovima
i demonstracijama (u kojima su neki bili i ozbiljno povređivani). U postkon-
fliktnom periodu (posle 2000) učesnici nastavljaju svoj društveni angažman
iz prethodnog perioda, orijentišući ga sve više u pravcu istine i pomirenja.²⁸

IV. 3. 2. 2. Put do pomirenja kroz doživljaj učesnika

Svoj put do pomirenja učesnici vide kao proces koji prolazi kroz više
faza ili etapa.

Prvu, mirnodopsku fazu/etapu (do 1991) mlađi učesnici opisuju kao sreć-
no detinjstvo, a nešto stariji kao period lažnog mira, napregnute nelagode i
strepnje vezane za aktuelna i transgeneracijska porodična iskustva. Među sta-
rijim učesnicima bilo je i onih koji su imali neka nejasna i neobična iskustva, a
koje su tek kasnije protumačili kao znake i najavu onoga što je sledilo.

*Bibliotekarka (54 godine): Nije mi bilo jasno maja '90... kada sam bila
poslednji put na Hvaru (vodila sina na lečenje), nije mi bilo jasno zašto nisam
mogla slobodno da se šetam, idem u restoran gde sam obično išla, prijateljice me
nisu pozdravljale... to mi je bilo čudno... onda... bilo mi je čudno kada nas je brat
mog muža pozvao u Šumarice kod Kragujevca, da se svi okupimo te 1990. go-
dine. On je živio u Zagrebu i rekao je da se mi sada vidimo, pa se dugo nećemo
videti... Svi su oni izgleda bili spremni da se raziđu sa nama, da se odvoje od
nas... pa makar to bilo i ratom...*

²⁸ Pod „svojim poslovima“ podrazumevali su sledeće: „živeti po redu“, „završavanje ško-
le“, zapošljavanje, da su se ženili i udavali, rađali decu, i sl.

Drugu, fazu/etapu oružanih i političkih konflikata, učesnici doživljavaju kao: pakao, crnilo, haos, ambis, konfuziju, život u nerealnom svetu, u društvu bezakonja i govora mržnje, povreda i trauma. Za mnoge je trajala otprilike 15 godina i prošla 2000, a za neke (učesnica sa Kosova) – ona još (2006. godine) traje.

Ekonomska tehničarka (42 godine): *Ja se izvinjavam, ali ja sam još uvek debelo u tom periodu... a po mojim očekivanjima će se tek negde 2010. godine... na prostorima gde ja živim, stvoriti normalno okruženje... '99 godine se iselilo više od 2/3 ljudi sa Kosova, ali to nije završena priča... Sada je neko latentno stanje, ograničeno kretanje i bezbednost... I onda svako dobije sliku da je iracionalno biti dole, pogotovo u onim delovima gde se malo zadržalo Srba... Ali ja opet nemam te crne naočare, ne gledam toliko crno iako jeste... vidim dosta rešenja, načina, mogućnosti, ali treba dosta da se zasuču, da se radi, u tome je rešenje...*

Treću, postkonfliktnu fazu (u kojoj se sada nalazi većina i u kojoj se odvijaju njihove mnogobrojne aktivnosti na planu pomirenja), učesnici doživljavaju kao sporu i statičnu, napetu i nestabilnu, i u velikoj meri neizvesnu – i kao takvu ne naročito stimulativnu za odvijanje procesa pomirenja.

Profesorka filozofije u penziji (54 godine): *Ako pomnožimo profil nemačkog pojedinca puta tri... e, toliko nama treba do pomirenja... biće teže, jer je tada uprava saveznika vršila uređenje nove države... A mi imamo iste institucije, samo preimenovane, u kojima sede ljudi koji prosto nisu promenili sistem vrednosti, zakonska akta, ne uvažavajući potrebe ljudi i burne promene koje su se tada dešavale. Bojim se da će zbog toga taj put trajati duže, da ćemo mnogo čekati i kao pojedinci i kao društvo, da će generacije mladih ljudi biti vaspitavane u jednom nerealnom svetu, i da će imati sudare sa realnošću. A sa druge strane međunarodne institucije, mislim na političke pritiske da brže uradimo neke stvari, ne usaglašavajući ono što je psihološko polje, kolektivno sećanje, nesvesno i ono što su neki jasni politički zahtevi. Nije nama lako sa ovom kolektivnom prošlošću, ali nemamo snage, institucije u državi da krenemo brže.*

Četvrta faza je ona koja tek predstoji, i koja se anticipira u budućnosti – u kojoj učesnici vide ostvarenje svojih želja i očekivanja vezanih za istinu i pomirenje.

Crteži puta ka pomirenju

- Mašinski tehničar (46 godina), veteran

Moj put počinje od jednog normalnog života (drvo kao simbol života), a zatim vodi ka paklu, ratu (crvena linija), a iz rata ka još većem paklu: u padanje u depresiju, traumu, PTSP. Zatim povratak u društvenu sredinu, uključivanje u udruženje boraca, što je samo moja odskočna daska ka spajanju sa mirovnim organizacijama (CNA, Mirovne studije, Zagreb, CRT, Novi Sad), ka osnivanju udruženja Ratni veterani Srbije za mir – i evo me danas ovde.

- Kriminološkinja (52 godine)

Moj put počinje od detinjstva: od života sa roditeljima, babom i dedom koji su preživeli strahote II svetskog rata sa nerazrešenim iskustvom/traumama i sa dopola/delimično ispričanom pričom i puno tajni. Uz to, moje detinjstvo obeležava osećaj nepotpune integrisanosti (zbog različite nacionalne pripadnosti majke, uz istovremeno skladan život oca Srbina i majke Nemice). Kasnije sve to zaboravljam i živim kao srećna mlada devojka i žena, sve do pred kraj osamdesetih i početka devedesetih. 1993. je crna rupa iz koje se izvlačim aktivizmom – pomažem izbeglicama i beležim njihove priče, ulazim u hiperaktivnost iz koje sasvim

postepeno izlazim posle 2000. Od tada, posle Konferencije VDS-a o žrtvama rata i lekovitog boravka u Engleskoj, počinjem aktivno da se bavim pomirenjem.

- ✦ Prevoditeljka (42 godine)

Početak: porodično nasleđe – nasilje komunističkog režima nad mojom porodicom – rastemo znajući da postoji nešto neizrečeno, što se mora obelodaniti.

'91 martovske demonstracije, kao nešto se menja, pa se ponadasm, i onda usledi haos → pa sam i ja u vrtlogu, tražim da vidim, razmenim, upoznam ljude i shvatim zašto su jedni protiv drugih i šta to čini sa njima → pa onda umalo ostadoh bez glave...

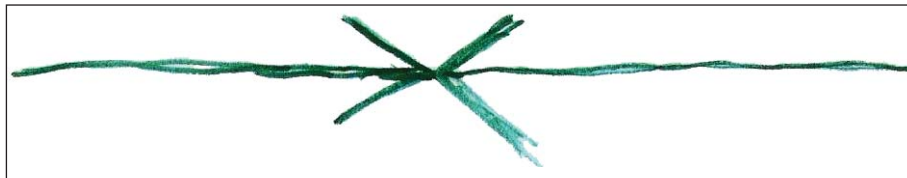
'99 imam najneposredniji sudar sa nasiljem kada me je polupao policajac i lišio me delimično vida na levom oku → ovde me mnogo više i mnogo ličnije zanimaju druge žrtve nasilja, pa sam aktivna u programima pomoći žrtvama, nastojim da ljudima omogućim da se sretnu sa „drugom stranom“ i razgovaraju... izbeglice... raseljeni...

Otvaranje priče o II svetskom ratu i crvenom teror, o kojem nikada stvarno nije bilo priče...

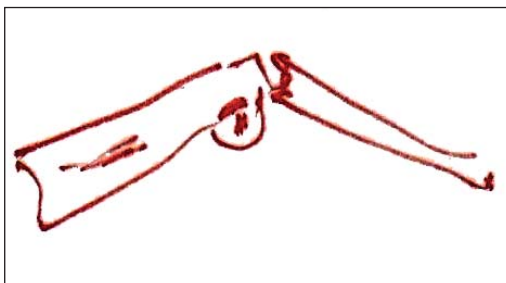
Nemam pojma kuda ćemo stići...

Slede dva crteža za koje učesnici nisu imali potrebu da daju svoj komentar, ali je sama slika dovoljno rečita.

- ✦ Novinarica (36 godina)

- ✦ Elektroinženjer u penziji (65 godina)

IV. 3. 2. 3. Lični motivi za rad na pomirenju

Glavni motiv za bavljenje pomirenjem najšire je opisan kao nemirenje sa postojećom situacijom. U ovako širokom opisu sažeti su veoma različiti uvidi, želje i potrebe učesnika, koji su ih vodili brojnim aktivnostima na putu ka pomirenju, a koje je moguće objediniti u tri velike grupe.

Prva grupa motiva odnosi se na razumevanje bliže i dalje prošlosti radi postizanja rasterećenja od njenog tegobnog nasleđa. Druga grupa motiva se odnosi na različite oblike reagovanja u sadašnjosti kako bi zlo prestalo. Treća grupa ide u pravcu sprečavanja ponavljanja konflikata u budućnosti

Svest da pored nas postoje i drugi koji rade na pomirenju jača pojedinačnu motivaciju („ovo nije više moj motiv, nego moja obaveza“), a svaki uspeh u radu postignut u sopstvenoj sredini deluje u pravcu održavanja motivacije.

- a) Razumeti bližu i dalju prošlost i postići rasterećenje od njenog tegobnog nasleđa

Potreba za saznanjem i razumevanjem samog sebe i sopstvenog porodičnog, društvenog i kulturnog konteksta, kao i prošlih i aktuelnih društvenih zbivanja i procesa, proizilazi delom iz nasleđa prošlosti spoznatog kroz porodično iskustvo.

• Nejasna sećanja i neobjašnjive stvari

Bibliotekarka (54 godine): ...Mi nosimo neki genetski kod, znate, od samog rođenja. S obzirom na to da ja imam 54 godine, ovaj, da su mi dede ubile ustaše '41. godine... i da je uvek bilo to, ovaj, moji roditelji su... moja majka je iz Bihaća, gde sam odlazila kao devojkica... gde je – nemoj da ideš sa Muslimanima ili sa Turcima... daj... ja sam uvek mislila: „Jao, Bože, o čemu oni pričaju?“ I opet mi nije bilo jasno... Baka je uvek bila u crnini... i sve žene u selu, jer su svi muškarci ubijeni od 7 do 77 godina... žene u crnom, zatvorene... ljute... a mi deca očekivali smo da, kada dođemo, da nas poljube.

• Transgeneracijsko iskustvo žrtve konflikata

Vojni inženjer u penziji (71 godina), logoraš, izbeglica: Ja sam na neki način uvek bio izbeglica. Moj se otac borio za svoj put kao izbeglica, bio je profesor i kad je došla revolucija, on je izgubio posao. Mi djeca, kao Rusi, morali smo pokazivati bolji uspjeh od ostalih svojih vršnjaka da bi završili školu... Uvek kada se nešto tamo desi, počnu od mene ispitivati... a onda idu dalje... Kad sam na službi bio odma' je prvo bilo da ne mogu da budem komandant ili nešto pošto sam nepovoljan. Neće odlučivati nego će ispitivati... Ostao sam dve godine u prosveti, koja je za mene bila jedna najbolja dužnost, nisam odlučivao o sudbinama drugih, čisto radio sam svoj posao... i tu je bilo uvek kad je trebalo, ovaj, izvoditi neke vežbe i nešto proizilazi iz tehnike. Najbolje sam se snalazio sa jezikom i ostalo, jer sam ruski jezik barato dosta dobro i znam ga. I tehniku sam prihvatio rusku i mi... Trebali smo na tri meseca da plaćamo Rusima da ostanu, a mi smo svega 15 dana i bolje smo baratali, nego oni sa svojim. A i to nije bilo dovoljno, ovim, pretpostavljenim i ostalo... i uvek su nalazili neki modus da me šikaniraju... Završio sam sve škole za vojno obrazovanje... i to nije bilo dovoljno, nisam podoban... Nisam podoban za ništa. Kad sam došao u Bileći, za mnom došli i neki oficiri... a Pavković... je njima zabranio da idu sa mnom, jer ja negativan uticaj vršim na njih... Na ratištu... sam bio u logorima žrtva četiri godine... Zato ja kažem nisam ja kao svi, ovaj, ostali... sasvim drugo jačije. Život mi je nametnuo da moram da tražim negde neko razumevanje i neku podršku.

• Iskustvo različitosti

Kriminološkinja (52 godine): Motiv je ta neka netolerancija prema različitosti koju smo nas nekoliko iskusili vezano za različitost članova naših porodica u odnosu na druge. Pre svega ta neka stigmatizacija, obeležavanje, isključivanje drugačijeg, što je nekoliko nas ovde videlo kao motiv za bavljenje ovom pričom i traženje miroljubivije opcije gde će se izgraditi mostovi između različitih ljudi,

gde će se prihvatiti ta različitost, gde će se prihvatati ti ljudi i sa njima ostvariti normalna komunikacija, a isto tako viktimizacija i stradanja koja su se dešavala u okviru porodice i ta do kraja neispričana priča, nepriznata stradanja koja su čak i generacijski nagomilana – za neke od nas takođe su motiv da se radi na tome, da se čuju iste priče, razumeju i priznaju.

b) Reagovati u sadašnjosti kako bi zlo prestalo

- ✦ Iz spoznaje sopstvene odgovornosti za učešće u ratu

Mašinski tehničar (46 godina), veteran: Negde, kada sam kao težak ratni vojni invalid... sa teškim ožiljcima na svojoj duši... ležao sa momcima po bolnici i gledao njihove muke, njihovu patnju. U to vreme, ne znajući dal' su mi bile teže moje rane ili njihove, koji su za mene bili deca. Ja sam tada imao svojih tridesetak godina, oni su bili momci od dvadesetak. Popunjavajući taj upitnik ja sam negde... video gde je, zapravo, počela moja motivacija da uđem u priču, ajde da kažemo izgradnje mira i nekog pomirenja. Kad čovek svesno vidi gde je naseo, zato što je nesvesno ili nonšalantno to sve prihvatao, odjednom u njemu kreće motivacija gledajući one dečake... oni su nečiji sinovi, braća...

- ✦ Iz nezadovoljstva zbog manipulacija i zloupotrebe logoraša, žrtava rata

Vojni inženjer u penziji (71 godina), logoraš, izbeglica (nakon tortura preživljenih u logoru, suđenja i dobijanja oslobađajuće presude i materijalne nadoknade u Hrvatskoj): Posle toga dođem... Ovde je bila dezorganizacija u Srbiji. Niko ne misli o ovim ljudima koji su došli iz logora. Došli su tamo jedno 5–6 hiljada ljudi direktno iz logora koji su teško oboleli od tog... od tih trauma. Muvali se svuda, tamo je... vodila je to Buba Morina... i ostalo ta... to udruženje. Vidim da oni koriste, ko god daje neku izjavu, odmah se napiše u članku i ovo... i oni ljudi to pričaju tamo intimno svoj život, objavljuje se u novinama i sad više on i rodbina ne smeju da idu u Hrvatsku il' negde... A ova gospođa koja je to vodila skupa sa Bubom, ona je valjda neku... disertaciju, doktorat, šta je radila, i trebale su te izjave. Ja sam dig'o glas, i onda okupim te logoraše... Kažem, ne mojte vi tako... Organizujemo se i lepo 1995. donesemo odluku da niko ne može s nama manipulirati.

- ✦ Iz svesti o moći pojedinca – potrebe za njegovim osnaživanjem i uvažavanjem: „kao građani mi imamo veliku moć i da ne čekamo institucije, jer mi biramo institucije“.
- ✦ Iz potreba za otvaranjem i komunikacijom: da se govori iskreno, bez zagrada, nađu sagovornici, razmene iskustva, uspostave prekinute prijateljske veze.

- Iz želje da se nešto sačuva: prijateljstva na drugoj strani, pamet ljudi i tolerancija građana u multinacionalnim sredinama.
- Iz potrebe za postizanjem sistemskih društvenih promena – uspostavljanja narušenih društvenih vrednosti, zadovoljenja pravde, ostvarenja slobode kretanja i govora, donošenja sistemskih rešenja za pomoć i podršku žrtvama i njihovim porodicama.

c) Uticati na budućnost

- Iz želje za sprečavanjem ponavljanja rizičnih obrazaca iz bliže i dalje prošlosti (informisanjem, podučavanjem, razbijanjem predrasuda i razvojem tolerancije na različitost), pre svega kod novih generacija mladih

Novinar (41 godina): *Evo nešto što je na mene ostavilo utisak. Ne želim da moj sin nekoga mrzi, to mi se dopalo... ovaj... briga za neke nove generacije... da budu na pravom putu, da ne podlegnu stereotipijama koje su kod nas bile izražene. I svaki pojedinac ima ulogu u izgradnji mira, to mi se isto dopalo, ako pominjete porodicu kao osnovnu ćeliju društva, jer činjenica je da od države ne možemo očekivati neku inicijativu.*

IV. 3. 2. 4. Lična očekivanja vezana za pomirenje

Učesnici vide pomirenje kao veoma dug proces (za 1.000 godina), kao i prilično složen društveni proces koji će se odvijati na mikro i makro nivou.

Preduslov za razvoj procesa pomirenja jeste normalan život i stabilno okruženje.

Očekuje se da proces pomirenja obuhvati promene u samim ljudima, i određene društvene promene. Dakle, promene u nama samima i u odnosima prema drugim stranama u konfliktu i međunarodnoj zajednici.

a) Promene u ljudima

- Rad na sebi i samoosvešćivanje i osnaživanje;
- Vraćanje ljudskog dostojanstva;
- Poštovanje svog i tuđeg identiteta;
- Svest o počinjenim zločinima u bližoj i daljoj prošlosti, povređenima i učinjenoj nepravdi;
- Bez manipulacije žrtvama, zloupotrebe ranjenih i poginulih: *bolno je gledati kako neko unovčava gubitak nečijeg života, ili to proslavlja;*
- Otvaranje prema drugoj strani i prestanak izolacije, neprijateljstva i sumnjičavosti;

- ✦ Iskorenjivanje predrasuda;
 - ✦ Prihvatanje lične odgovornosti; i
 - ✦ Uspostavljanje normalnih odnosa i saradnje sa drugom stranom.
- b) Promene u društvu
- ✦ Viši standard i bavljenje sopstvenim poslovima;
 - ✦ Osuda zločina počinjenih u naše ime;
 - ✦ Prestanak sa licitiranjem brojem žrtava i sa pravljenjem heroja od zločinaca;
 - ✦ Stvarna i sistemski organizovana briga i sistemska rešenja za pomoć i podršku žrtvama rata i njihovim porodicama;
 - ✦ Obezbeđivanje materijalnih osnova – povratnicima, za integraciju i povratak njihove dece – školovanje, nastavak života; i
 - ✦ Promena loše slike o nama (Srbi – divljaci i zločinci).

Proces pomirenja je dug, ali neki rezultati se već vide.

- ✦ Uspostavljanje kontakata sa ljudima

Studentkinja (26 godina): *Ja sam, u toku ove i krajem prošle godine, ostvarila kontakt sa ljudima koji su mi bili bliski, sa sve suzama radosnicama i predivnim ljudskim osećanjima koja ne mogu da se opišu rečima... Ono što ja očekujem je... ja sam imala prilike da pričam sa studentima zagrebačkog i slovenačkog univerziteta, ne znam koji... bio je sastanak specijalnih pedagoga, pričali smo o suštinskim temama, ali ono što je važno je da je bila jako dobra klima među nama, svi smo se razumeli, pričali slovenački, srpski, hrvatski... ono što očekujem je da se preko mladih ljudi koji ne mogu da kažem teže za istinom, ali hoće da saznaju šta im se desilo... Ono što sam čitala, videla, znači da je dokazano, da se znači od toga krene... Ja ne očekujem da će moji roditelji pokrenuti tu priču. Oni podržavaju ono čime se ja bavim, ali ne znaju recimo ono što bi trebalo da znaju... dalje, ono što ja očekujem su mlade radne snage.*

- ✦ Izgradnja poverenja

Kriminološkinja (52 godine): *Uspostavljanje odnosa poverenja među ljudima, ali suštinskog, na svim nivoima, od porodice pa do prijatelja, poznanika, na radnim mestima, pre svega uopšte među ljudima, pa onda posebno među ljudima koji su različiti po najrazličitijim osnovima, a to negde podrazumeva uspostavljanje neke normalne komunikacije, gde ljudi koji su različiti mogu da ostvare svoje priče, da i druge saslušaju i to integrišu u to neko kolektivno iskustvo, to neko prepoznavanje... Nevenka se smeje... mislite da je to neka idealistička priča... u*

stvari, to su ti neki komunikacijski problemi koji su, sa međusobnim priznanjem i uspostavljanjem poverenja, meni bar suštinski neophodni za ostvarivanje pomirenja... mislim da sada već radimo na tome...

- ♦ Atmosfera i društvena klima

Prevoditeljka (45 godina): U času kada prestanemo da tražimo alibi, opravdanje, kad uspemo normalno da razgovaramo o odgovornosti, da se pravi atmosfera u kojoj ljudi mogu da iznesu neko svoje lično iskustvo, da se ukine taj obrazac razmišljanja koji vidimo svuda, i kod građanskih fundamentalista i kod nacionalista – onda ćemo moći da čujemo i druge, i kada ih budemo čuli onda ćemo moći da se prema drugima odnosimo na sasvim drugačiji način, više ćemo se razumeti i biti spremniji da pričamo pre nego da se tučemo... Da se stvori društvena klima u kojoj sve teme mogu da se otvore. Možda nama treba neka komisija za istinu i pomirenje, kao što su napravili u Južnoj Africi... U stvari, svakome ko je dotaknut nasiljem jako znači priznanje da se to desilo... jeste da taj moj policajac nije bio procesuiran, ali činjenica da je država presudila u moju korist, priznala da je učinjena neka nepravda, to jako znači, i ljudima sa kojima sam razgovarala to znači... kako je došlo do te nepravde... mnogi ljudi koji su nekad doživeli neku nepravdu nisu dobili nikakvu zadovoljštinu, i dalje žive sa tim, sa tom senkom da su kriminalci, to je jako teško, naročito u društvima gde počinioci egzistiraju sa žrtvama. Ako napravimo takvu klimu da možemo da ostvarimo tu temu – onda smo se približili tom cilju.

IV. 3. 3. Moja povreda – moje pravo i moja odgovornost²⁹

Ova radionica bavila se pozicijom članova ZAIP-a u konfliktima i pomirenju, povredama, potrebama i očekivanjima, obuhvativši kako lični aspekt, tako i aspekt drugih.

²⁹ Analizirani su podaci dobijeni iz upitnika 3 i materijala sa radionice 3 (crteža pozicije i stepena uključenosti u konflikte, crteža sopstvene povrede), kao i rezimea rada u malim grupama. U okviru pripreme za radionicu učesnici su imali prilike da ispune upitnik koji je sadržao deset pitanja ključnih za ostvarivanje ciljeva radionice. Ispunjavanje upitnika pomoglo je učesnicima da „porazgovaraju sa sobom“, tj. da se usredsrede na sopstvena iskustva, da ih preispitaju pre nego što ih razmene sa drugima u malim grupama u okviru radionice. Rad u malim grupama auditivno je zabeležen, a izvodi iz transkripta (vođeni rezimeima u malim grupama) dati su kao ilustracija.

IV. 3. 3. 1. Pozicija učesnika u konfliktu i pomirenju

Učesnici su na sledeći način doživeli, i u slici i reči predstavili svoju poziciju u procesima konflikata i pomirenja:

pozicija \ uključenosť	povređen/a	svedok/ /inja	povređivao/la	ukupno
I krug – najveća uključenosť	5	Ø	Ø	5
II krug – manja uključenosť	6	7	4	17
III krug – najmanja uključenosť	1	6	6	13
Ukupno	12	13	10	35

Tabela 1. Pozicije učesnika i njihov doživljaj stepena uključenosťi u konfliktne procese

U pogledu pozicije u konfliktnim procesima, najveći broj njih (10) doživeo je sebe u sve tri pozicije (povređenog, počinioca povrede i svedoka).

Tri učesnika sebe nisu mogla videti u poziciji počinioca, a jedan od njih čak sebe nije video ni u poziciji povređenog, uprkos tome što je govorio o svojim brojnim povredama.

U pogledu doživljaja stepena uključenosti u konfliktne procese situacija je sledeća:

Stepen uključenosti povređenih je uglavnom:

- primaran (opisan kao: tortura, ranjavanje, invaliditet, izbeglištvo, sputan lični razvoj), i
- sekundaran (opisan kao: obolevanje, stres, egzistencijalna ugroženost, gubici, poremećaj sistema vrednosti; narušavanje porodičnih, prijateljskih i komšijskih odnosa).

Stepen uključenosti povređenih ponajmanje je viđen kao tercijeran (opisan kao opšta nesigurnost – gubljenje sebe i tla pod nogama).

Stepen uključenosti svedoka je (ujednačeno) sekundaran i tercijeran. Sekundaran se odnosi uglavnom na neposredno svedočenje o povredama drugih (na ratištu, u protestima, tokom bombardovanja), sahranjivanje poginulih učesnika, novinarsko izveštavanje, prevođenje izjava svedoka ratnih zločina, kao i neposredno svedočenje dešavanjima u Srbiji za vreme režima Slobodana Miloševića, za koje je svedocima bilo očigledno da vode u dalje i produbljenije sukobe. Tercijerni stepen uključenosti svedoka odnosi se uglavnom na posredno svedočenje, a opisan je kao – slušanje svedoka ratnih konflikata i njihovih priča, i pružanje psihosocijalne i pravne pomoći izbeglicama, logorašima, veteranima i drugima.

Učesnici svoj stepen uključenosti u konflikte iz *pozicije počinitelaca* vide uglavnom kao tercijeran (nečinjenje ili nedovoljno činjenje protiv ratne politike, i sl.), više nego sekundaran (opisan kao: učešće u ratu i podrška nasilju, osuda najbližih zbog njihovog stava i pritisak za promene na koje nisu bili spremni, itd.).

IV. 3. 3. 2. Rezime o poziciji

Ljudi su doživeli različite pozicije u konfliktu, njihovu promenljivost i različit stepen uključenosti u konflikt. Pomirenju pristupaju sa svim tim razlikama.

- Razmatranje sopstvene pozicije u konfliktu i pomirenju predstavlja proces

Ponekad je teško doživeti sebe (ili deklarirati se) kao nekoga ko je povređen, čak i kada su bolna iskustva sasvim evidentna. Jer to još više oslabljuje. Ipak, lakše je sebe doživeti kao povređenog, nego kao nekoga ko je povređivao.

Psihološkinja (45 godina): *Meni se na početku činilo da nemam nikakvih dilema. Onako spremno odmah zaokružim – povređena. Onda čitam drugo: povređivala? Ma, ne. Taman posla! Svedok povređivanja? Da, jesam. I onda onako... jedna kratka stanka. U momentu kažem: „A možda ipak jesam, ali to nisam htela“. Dakle došla sam do... negde sam prosto sebi morala da priznam da sam, naravno nehotice, ali više puta povređivala neke ljude. Nisam htela, ali jesam. Tako da sam onda naknadno zaokružila sve.*

- Nije samo pozicija u konfliktu, već i stepen uključenosti u konflikt – ono što ljude razlikuje u njihovom doživljavanju konflikta i pomirenja

Novinarica (41 godina): *U sve tri pozicije sebe vidim, ali ne u epicentru. I to mi se ne čini kao privilegija.*

Prevoditeljka (45 godina): *Ja vidim prevashodno svoju poziciju, negde najjače na delu – povređen. I odmah zatim – svedok povreda. Pošto mi se i jedno i drugo dešavalo, i to je mnogo drastičnije odredilo moj život. Ali sam razmišljajući o ovom segmentu povređivanja zaključila da jesam možda svojim nečinjenjem... mogla sam više da uradim u nekim stvarima ili da nešto odbijem... da sam delimično doprinela tome da neko bude povređen. Znači, ponajmanje sebe vidim u povrediteljskoj ulozi, ali svejedno, to ne mogu da odbijem od sebe u potpunosti.*

- Različite pozicije u konfliktu su dinamične (promenljive i međusobno utiču)

Mašinski tehničar (46 godina), veteran: *Kako ja zapravo vidim sebe? Ja sam jedno vreme, jedan period bio povređivač, a u isto vreme sam izložen da budem i žrtva. Najčešće sebe vidim kao posmatrača. Tako da mi je ovo sa svih strana poznato. Svuda se nalazim. E sad mi se čini da sve te uloge vode ponovo izvršiocu. Mislim da je najveći povređivač žrtva koja se sveti. Onaj ko je ostao u ulozi žrtve, teži da se osveti i prerasta u povređivača. Ne treba žrtva da ostane u toj ulozi zarobljena.*

Vojni inženjer u penziji (71 godina), logoraš, izbeglica: *Bio sam i očevidac kada su ljude ubili... bacali bombe po koloni. Pucali po njima. Ja ih nisam poznavo, al' sam gledao. Onda sam bio očevidac (i žrtva). Vodili su nas koji smo bili zarobljeni na streljanje... i onda metar više glave raspale pravim mecima. Onaj malter sve po našim glavama... Mnogi tamo vrše nuždu van kontrole, i to je bilo užasno. I od tih 27 koje su vodili, samo smo nas trojica živi... Sve su to pomrli od nekog stresa.*

Profesorica filozofije u penziji (59 godina): *Bila sam svedok dešavanja koji ništa nije preduzeo, pitanje je koliko je bilo u mojoj moći, ali sam ipak na neki način dopustila da se stvari dešavaju.*

IV. 3. 3. 3. Sopstvene povrede

U pogledu doživljaja sopstvenih povreda (nanetih od drugih), među učesnicima postoje i razlike i sličnosti.

Učesnici se međusobno veoma *razlikuju* u odnosu na vrstu povreda, njihov obim, složenost/dubinu, intenzitet i posledice, kao i na vreme nastanka povreda.

Povrede se kreću u veoma širokom dijapazonu – od ugroženih prava (na mir, rad, slobodu kretanja, razvoja), preko različitih oblika egzistencijalne ugroženosti (života, imovine) – do teških gubitaka (psihičkog i fizičkog obolevanja i invaliditeta).

Za intenzitet i posledice povreda može se reći da su u većoj meri određeni (subjektivnim) doživljajem nego (objektivnom) vrstom povreda. Tako, na primer, dve mlade osobe prekid kontakta sa porodicom, izolaciju i sputanost u razvoju doživljavaju u najvećem stepenu intenziteta, slično kao što nešto starije osobe doživljavaju obolevanje i invaliditet.

Povreda se *usložnjava i produbljuje* (istovremenim) kombinovanjem i/ili (vremenskim) taloženjem većeg broja različitih kriza: razvojnih (npr. zasnivanje porodice, roditeljstvo, obolevanje i smrt najbližih), akcidentnih (npr. ekonomska i politička kriza, bombardovanje, rat u okruženju) i transgeneracijskih (npr. stradanje porodice u Prvom i Drugom svetskom ratu, politički progon za vreme komunizma).

U pogledu *obima povrede* najveći broj učesnika (7) sklon je da sopstvenu povredu vidi lociranu kako na ličnom planu, tako i na planu svog neposrednog okruženja (npr. lični gubici i konfuzija, promašaji režima koji nam je uskratio većinu normalnih tekovina civilizacije). Nešto je manji broj (5) onih koji svoju povredu vezuju samo za lični plan (npr. povreda oka, povreda duše – razum nestabilan – poverenje u ljude poljuljano). Samo jedna osoba bila je sklona da svoju povredu vidi na vrlo širokom planu (raspad zemlje u krvi, mržnja, prekid komunikacije, izolacija).

U pogledu *vremena nastanka povreda* manji broj učesnika (5) vidi svoje povrede kao trajne, hronične i akumulirane, nastajale u periodu između kraja osamdesetih (dolazak Slobodana Miloševića na vlast) ili početka deve-

desetih (raspad Jugoslavije), pa sve do 2000. godine – kada je došlo do uspostavljanja demokratskog društvenog poretka. Veći broj učesnika (8) svoje povrede vidi kao akutne, tj. njihov nastanak vezuje za (jedan ili više) određenih događaja: na početku rata (1991), u Oluji (1995) na ratištu, tokom bombardovanja i građanskih protesta (1999).

Pored razlika među učesnicima u doživljavanju povrede, možemo prepoznati i određene *sličnosti*. One se odnose na:

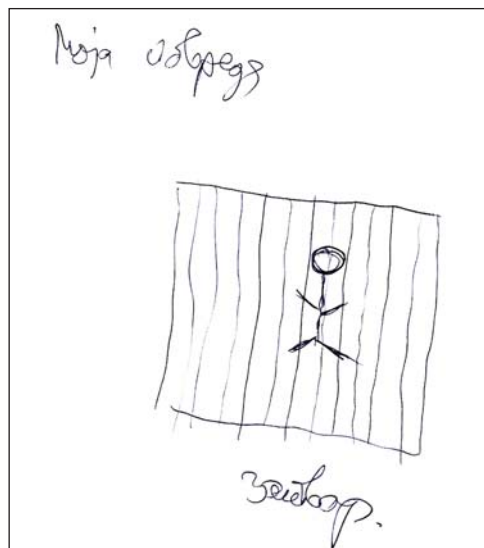
- sveopštu prikraćenost tokom devedesetih godina (opisanu kao: materijalno i duhovno osiromašenje, prekid kontakta i komunikacije),
- egzistencijalnu ugroženost i gubitke različitih vrsta (opisane kao: otete godine, izgubljena mladost, gubitak zdravlja, gubitak sigurnosti – tla pod nogama, gubitak društvenih vrednosti, gubitak poverenja u ljude, gubitak nade – koja poslednja nestaje), kao i
- preokret i kardinalnu izmenu života (opisane kao: ruiniran život, trajni pečat, skraćeni fitilj).

Takođe, moguće je uočiti i određene sličnosti u načinu doživljavanja sopstvenih povreda, i kod učesnika koji su imali prilično različita iskustva vezana za konfliktna zbivanja.

O tome svedoče njihovi crteži povreda.

Crteži povreda

Novinarka (36 godina)

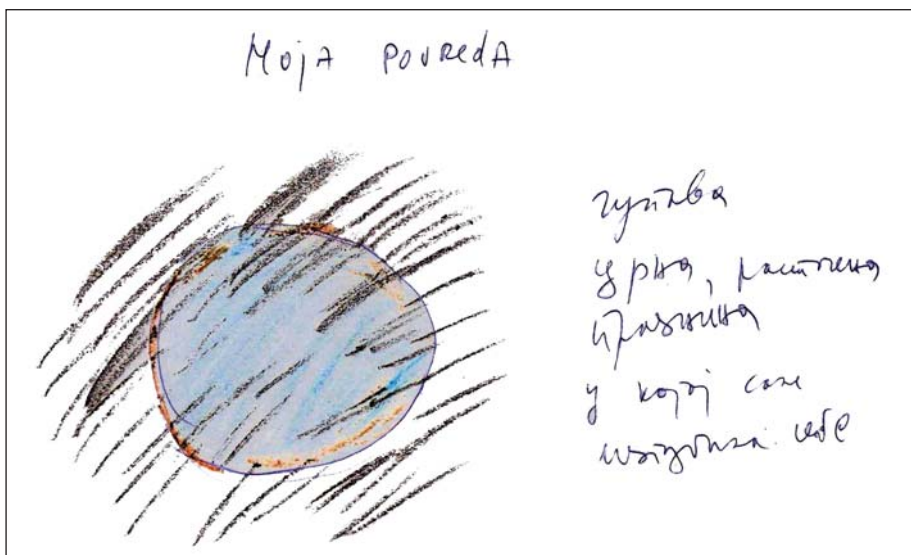

Studentkinja (26 godina)

- Bespomoćnost da sprečim povredu, i kada je nastala duži period je potreban da je rešim, nalazim se iza „rešetaka“ u svom svetu straha!!! (tužna, uplašena)

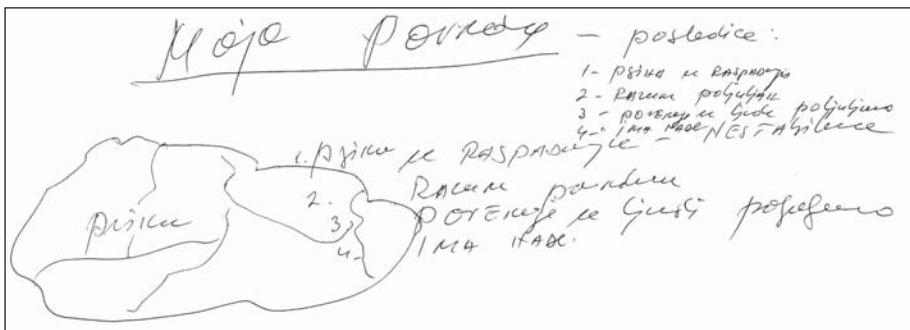
Kriminološkinja (52 godine)

Novinarka (41 godina)

Vojni inženjer u penziji (71 godina), logoraš, izbeglica

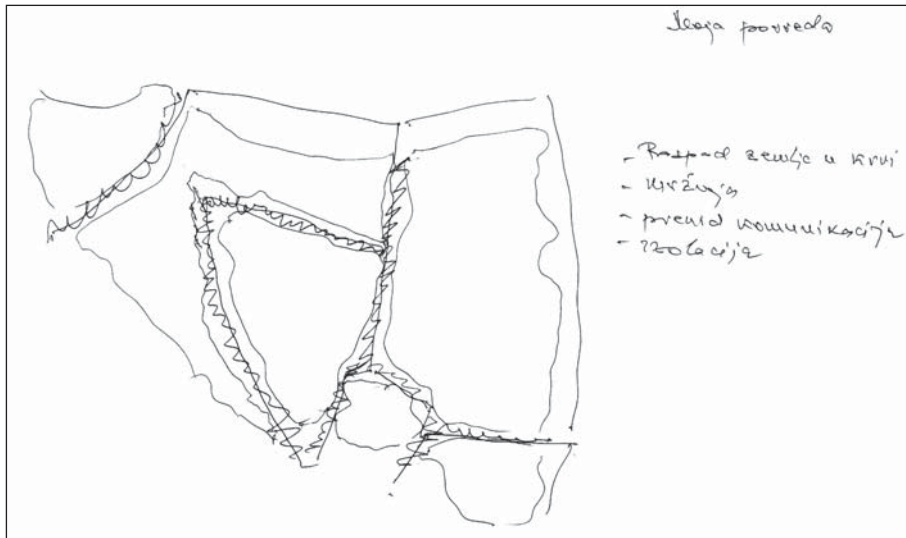

- Posledice:
- 1. psiha u raspadanju
- 2. razum poljuljan
- 3. poverenje ljudi poljuljano
- 4. ima nade

- Deda i otac u zatvoru bili pod jednim totalitarnim režimom, ja izudarana pod drugim režimom, pucali na mene i Hrvati i Muslimani i Srbi i Albanci i NATO...
- Uopšte, igranka bez prestanka

Elektroinženjer u penziji (65 godina)

- * Raspad zemlja u krvi
- * Mržnja
- * Prekid komunikacije
- * Izolacija

IV. 3. 3. 4. Rezime o sopstvenim povredama

- * Srbija nije bila u ratu, ali je rat bio u Srbiji

Kriminološkinja (52 godine): *Ono što sam ja doživela od režima u nekom najširem smislu, je moj život onako potpuno ruiniran. Ne mislim samo na plate... ono jedva preživeti... već uopšte jedan osećaj besperspektivnosti i mraka... A onda, bila sam očevidac stradanja i patnji tih ljudi koji su došli u Srbiju... i prosto jednog neadekvatnog odnosa lokalnog stanovništva. Obilazeći izbegličke centre i razgovarajući sa njima... videla sam decu bez ruku sa onim protezicama, majke odnosno žene koje su izgubile muževe i cele familije... Sa jedne strane saučestvovanje u njihovom bolu, a sa druge strane prosto vrlo ograničene mogućnosti da im negde pomognem i da bilo šta sprečim... Preživela sam i NATO bombardovanje... strah i osećanje neposredne ugroženosti života mog, i porodice i okoline.*

Novinarka (41 godina): *Ne volim da se sećam tog vremena. Kada je sve to krenulo kao u onom filmu „Lovac na jelene“. Baš u to vreme sam prisustvovala*

jednoj svadbi. Svi ti momci u mom društvu bili su u strahu od mobilizacije. A neki su već bili mobilisani tamo negde na relaciji između Valjeva i Šapca. Čekali su da krenu. Nije se znalo kad će krenuti... i te užasne slike... ta gomila umrlica u Valjevu. Ja to ne mogu da opišem. I sad bih mogla da plačem kad se setim. To su bili moji drugovi... moji su drugovi izginuli tada... Odjednom smo se svi tu negde podelili. Neko je bio apriori protiv i izričit. Drugi su bili kao, ono, neko rodoljublje, patriotizam, osećanje obaveze ili tako... a onda su se suočili sa svojim strahovima. I mislim da je svako imao u sebi apsolutni rascep, apsolutnu konfuziju i konflikt, u stvari... Ja to doživljavam najdirektnije. Imala sam problem u svojoj kući sa suprugom koji je svako veče pakovao, kao, stvari, i pozdravljao se sa detetom... i sve pod ogromnom dozom alkohola. A onda ujutru kad se probudi prođe ga dejstvo alkohola, i kaže: „Ja ne idem!“ I ode na posao. Onda sutra uveče ne dođe kući jer se plaši da će doći po njega. I to je trajalo. To je pakao... to je razdiranje svih nas... Bila sam svedok da dva najbolja druga... jedan se sakrio, nije se odazivao mobilizaciji, drugi je otišao... i dolazi na neko odsustvo, na odmor nekoliko dana... „Ja tebe osuđujem“, kaže, „ja sam otišao tamo i stavio sam svoj život na kocku. Ti si se sakrio u mišju rupu.“ I nemoguće da to nije ostavilo posledice. Mi i dalje živimo u tome... Suočeni sa tim stalno se vraćamo unazad...

♦ Fizička povreda ne boli toliko kao duševna

Vojni inženjer u penziji (71 godina), logoraš, izbeglica: *Prebijan sam, gazili su me, šutirali... pretili likvidacijom... Uzeli su mi novčanik, novac, i dokumenta, kažu – tebi to neće trebati... Postroje vas u pola noći i dođe neka pijana rulja, pa po svojem nahodañju izvode ljude. To je bilo najteže: „Ajde ti, ajde ti...“ I onda ono, psihički, na koga će prstom da upravi... Gledate u zemlju jer ko gleda pravo u njih... nisu to voleli... Svaku noć su dolazili i odvodili... Batine vas bole i tol'ko osećate njih dokle ne prođe bol. A ona psiha koja je uništena, to ostane doživotno. Teži je taj invaliditet koji se ne vidi, nego onaj koji se vidi.*

Mašinski tehničar (46 godina), veteran: *Ja sam goreo u tenku... kad sam ušao da izvučem jednog mladića iz Kraljeva... meni je rađena dva puta plastika lica... otkinuta mi je noga... imao sam veštačka pluća... vegetirao maltene... A najveća povreda – ja bih definitivno stavio to kao ratnu traumatu PTSP... kad meni počne recimo da smeta moje dete koje najviše volim... Šta mi se on ovde non-stop muva. Onda ja kažem – bolje da se povučem u sobu. I onda kada dođem u sobu, počnem zrelo da razmišljam. Ja sam lud kad mrzim svoje dete?! I onda krenu suze i ide onaj sram... ja sam muško – a plačem.*

- ✦ Povreda je masivna i ostavlja dubok i neizbrisiv trag
Kriminološkinja (52 godine): *Povređeni smo intenzivno, puno, duboko, i to je teško zaboraviti.*

Bibliotekarka (54 godine): *Svi trpimo posledice, i još mnogo štošta je prisutno, iako je period povređivanja prošao.*

Ugostitelj (33 godine), veteran: *Ono sve što mi se desilo tog dana sa mnom je negde u dubini. Ja moram to da nosim ceo život i da živim sa tim.*

Prevoditeljka (45 godina): *Sve je to u velikoj meri odredilo moj odnos prema stvarnosti... promenilo mi je život i dalo neki drugi pogled. I ja sam isto primetila da se meni skratio fitilj za gluposti, da ne mogu više da trpim naklapanja, da su mi isprazne priče jako malo važne, da me sad zanimaju druge stvari, da se moj odnos prema ljudima možda promenio. Da li je to neka dodatna ozbiljnost... neko drugo životno iskustvo... to je sve uticalo i na moju porodicu.*

- ✦ Povreda ima svoj akumulativni i transgeneracijski aspekt

Vojni inženjer u penziji (71 godina), logoraš, izbeglica: *Ja sam trideset šesto godište. Zapamtio sam bombardovanje od strane Nemaca 1941. godine. Onda sam doživeo bombardovanje Amerikanaca i Engleza... ali ništa toliko nije bilo teško ko ovo bombardovanje '99. Verujte, jer to su bile bombe od kojih se niste mogli zakloniti u zaklon, one su probijale i zemlju. Ja gledam Generalštab ovde. Sedam spratova je ta bomba isekla. To znači da nije bio običan eksploziv.*

Prevoditeljka (45 godina): *Deda i otac u zatvoru su bili pod jednim totalitarnim režimom, ja izudarana pod drugim režimom, pucali na mene i Hrvati i Muslimani i Srbi i Albanci i NATO... Uopšte – igranka bez prestanka.*

IV. 3. 3. 5. Potrebe vezane za sopstvenu povredu

Vreme – kao lekar – kod nekih radi uspešnije, a kod nekih manje uspešno.

Kod jednog broja učesnika može se uočiti poricanje potreba vezanih za sopstvenu povredu, odsustvo očekivanja, pa i neka vrsta defetizma.

Psihološkinja (45 godina): *Bilo mi je vrlo teško, zapravo bilo mi je najteže da odgovorim na ovo pitanje. Meni sada više nije potrebno... prosto sam ranije imala mnogo više potreba... Dok su me proglašavali izdajnikom, stranim plaćenicom... i ne znam šta sve nisu – hiljadu potreba sam imala... raznoraznih – da*

dokažem da nisam takva, da je to put kojim treba da idemo... da mi bude veća plata... Međutim, sad u ovom momentu, kada je upitnik ispred mene, ja nemam potrebe.

Lekarka (52 godine): Još uvek je mnogo štošta prisutno. Bez obzira što je sam period povređivanja prošao, mi jednostavno nismo izašli iz toga. Još uvek se ne osećam dobro... Toliko sam prazna da jednostavno nemam želju... uopšte nemam ideju šta bi sada trebalo da se desi. Meni su te godine prošle, niko više ne može da mi ih vrati, da mi vrati neko mirno vreme da ja živim normalno, to je jednostavno prošlo i ja više ništa ne očekujem.

Povrede su delom sanirane (više sa tehničkog – medicinskog i pravnog aspekta), a delom još uvek ostale (više one psihološke).

Za njih bi od koristi bilo sledeće:

- sigurna egzistencija (*mogućnost da deci obezbedim krov nad glavom i da ih školujem*),
- više vremena, izučavanje traume, psihoterapija (*pronaći sebe... uspostaviti mir i saglasnost sa sobom*),
- promena u okruženju (*veće razumevanje, tolerancija i prihvatanje različitosti, promena svesti u smislu osude svih zločina*),
- profesionalni rad i aktivizam na planu pomirenja (*uključivanje u mirovne procese kao lek za dušu*),
- priznavanje povreda (*da nekome, posebno onome ko je bio sa druge strane i spolja, ispričam, da razume i prizna moju povredu i prihvati odgovornost*),
- slušanje svih strana u konfliktu, otvoreni razgovor i razmena iskustva, i
- utvrđivanje istine, izučavanje istorijskih činjenica.

IV. 3. 3. 6. Svoje pravo u procesu pomirenja

Doživljaj svojih prava u odnosu na sopstvenu povredu (nanetu od strane drugih) razmatran je kroz aspekte: a) drugih (dakle, vinovnika povreda), b) očekivanja od drugih u procesu pomirenja, kao i kroz c) realnost takvih očekivanja.

a) Vinovnici povreda

Interesantno je da učesnici listom ne doživljavaju, ili se dvoume oko pojedinca kao vinovnika svojih povreda. Jedna učesnica to jasno eksplicira rečima: *U svakom slučaju ne pojedinac...*

Lekarka (52 godine): *Ja ne mogu nikog pojedinačno da imenujem. Čak ne mogu ni da kažem da je Milošević kriv za sve, kad je to bilo većinsko raspoloženje u Srbiji...*

Ugostitelj (33 godine), veteran: *Da li sam ja možda kriv, pitam se, zato što sam išao u rat, da li su možda krivi Albanci, da li je kriva naša država, i dan-danas mi fali odgovor.*

Pojedinac je prepoznat jedino u liku ostrašćenog policajca koji je pen-drekom prouzrokovao gubitak oka jednoj od učesnica građanskih protesta. Ali i tada, ona iza policajca vidi i „totalitarni režim Slobodana Miloševića“ – kao njegovog nalogodavca.

Vinovnici su prepoznati kolektivno, kroz pripadnost:

- etničkim grupama – i to (uže) kao: Hrvati i Muslimani u logorima i zatvorima, ili (najšire) kao Albanci, i
- državnom aparatu: politički vrh sa sve tri strane, od strane svoje države, totalitarni režim ili aktuelno političko rukovodstvo Srbije (za vreme Slobodana Miloševića), kao i drugih država (Vojska Republike Hrvatske) i međunarodnih organizacija (NATO).

Vinovnici su ponekad opisivani i na način krajnje neodređen i impersonalan (kao: ratni huškači, nesposobni ili bolesni političari, poslušnici, klimoglavci i sl.).

b) Očekivanja učesnika vezana za svoje povrede i njihove vinovnike

Učesnici pre svega očekuju da saznaju šta se tu zaista desilo, da razumeju, da im se povrede i patnja priznaju, da im se pruži pomoć i podrška u rešavanju posledica, da za svoje povrede budu obeštećeni, kao i da vinovnici njihovih povreda budu kažnjeni.

Od vinovnika oni takođe očekuju: iznošenje istine i činjenica, objašnjenje njihovog postupka, priznanje i prihvatanje odgovornosti, izvinjenje za prouzrokovane patnje.

Učesnici ponešto očekuju i od sebe – da nauče da praštaju.

Kriminološkinja (52 godine): *Državno rukovodstvo je ovde u Srbiji meni odgovorno za ono što se dešavalo u Srbiji. A ono što se dešavalo šire, ja mislim da tu zaista postoji podeljena odgovornost onih koji su bili na čelu bivše Jugoslavije i međunarodne zajednice, koja je jako tu negde neadekvatno reagovala na te procese. Mislim da je tu moje pravo da saznam šta se tu zaista desilo. Ja još uvek, moram da kažem, da ne razumem... I mislim, vrhunac onoga što država*

može da uradi je da zapravo negde dokumentuje, prizna i osudi to što se desilo, i to bi bila moja satisfakcija i ono što ja doživljavam kao neko pravo koje imam kao građanin koji je negde povređen.

c) Realnost očekivanja

Koliko su očekivanja velika, toliko je velika i skepsa učesnika prema njihovoj realizaciji:

Među skeptičnima (6) su: oni koji realno ne očekuju ništa, ne veruju previše, očekuju vrlo malo od retkih pojedinaca, ili neko veštačko izvinjenje u političke svrhe. Isto toliko je (6) i onih koji veruju u realnu mogućnost da drugi budu pre svega informisani (o mojim ličnim doživljajima i posledicama njihovih činjenja), kako bi razumeli patnju koju su naneli, priznali sopstvenu odgovornost, izvinili se i obeštetili. Dve osobe su čak doživele (doduše samo materijalno i sudskim putem postignuto) obeštećenje, koje je za njih bilo značajno kao indirektno priznanje i lek za saniranje povreda koje su im nanete.

IV. 3. 3. 7. Sopstvena odgovornost u procesu pomirenja

Sopstvena odgovornost razmatrana je preko: a) doživljaja povrede nanete drugima, b) mogućih očekivanja onih koje smo mi povredili, i c) naše spremnosti da im nešto ponudimo u procesu pomirenja.

a) Povrede nanete drugima

Kao i kod razmatranja sopstvenih povreda, i u razmatranju povreda nanetih drugima učesnici su pokazali širok dijapazon razlika, kao i određenih sličnosti u doživljavanju. Manji broj (3) učesnika poricao je sopstveno učešće u povređivanju drugih (nikada, nikome).

Vojni inženjer u penziji (71 godina), logoraš, izbeglica: *Ja sam kao nastavnik učestvovao u školovanju nekih oficira koji su se sastavili i postali ratni zločinci. Ali na to nisam mogao da utičem, takav je bio moj program. Ja sam učio kako se postavlja mina, kako da nalazi i da prolazi i kako puteve da radi. Nisam njega učio nekom ponašanju, to je sasvim drugi predmet. I njihove starešine sam obučavao... Sebe ne smatram mnogo odgovornim oko toga... Jednostavno, ja sam vaspitavao i monstrume, i vaspitavao sam dobre ljude, i to ne mogu na sebe da uzmem da sam ja povređivao. A lično nisam povredio nikoga.*

Ostali učesnici doživeli su da su povredu naneli svojim najbližima (rođaci, prijatelji, komšije) i ljudima u okruženju (poznanci, saradnici), tako što su ih zanemarivali ili nisu prepoznavali njihovu patnju, oštro osuđivali one koji ne misle isto, ulazili sa njima u konflikte i vršili pritisak na druge za promene na koje oni nisu bili spremni.

Prepoznate su i povrede u odnosu na širi kontekst, u vidu nečinjenja (na samom početku, 1991) i nedovoljnog činjenja (nedovoljno akcija usmerenih na osveščivanje šire populacije u Srbiji i regionu), kao i povrede proistekle iz učešća u ratu i podrške nasilju.

Lekarka (52 godine): *Ja se stvarno najgore osećam zbog toga što sam povređivala meni najmilije ljude, nenamerno, naravno, ali time što sam se angažovala u mnogim drugim stvarima. Nisam imala dovoljno vremena, a i ono što sam imala po mojoj proceni nisam dovoljno kvalitetno provodila sa svojim mužem i svojom ćerkom... Muž me je u svemu podržavao... ali moje dete koje stvarno nizašta nije krivo, a puno puta je bila... najteže mi je palo to jedno njeno pitanje... kada smo nešto pričali, i ona kaže: „Bože, mama, gde si ti bila kad sam ja odrastala?“ I to me je ubilo.*

Kriminološkinja (52 godine): *Ono gde ja vidim mogućnost da sam povređivala, a da nisam bila svesna toga, je ta neka komunikacija koja nam je bila jako isključiva i jako neprijateljska u tom periodu devedesetih... Ja sam imala jako žučne diskusije za i protiv režima i njegovog nasilja. Tako da mislim da nisam videla poziciju druge strane... suviše mi je bilo važno da negde dokažem tu svoju istinu kako sam je ja videla. To je negde ostavilo posledice na neke odnose... sa prijateljima, kolegama u porodici...i do kraja nije sanirano.*

Potreba za razdvajanjem pojmova krivice i odgovornosti iskristalisala se kroz diskusiju na sledeći način:

Krivica je pravna stvar i ona se pravno dokazuje – na sudu. Odgovornost je duboko moralno pitanje, i svi smo na neki način odgovorni.

Mašinski tehničar (46 godina), veteran: *Svi bi jednostavno oprali ruke od svega, međutim potreba je da se prihvati lična odgovornost... Mislim ja kao pojedinac, ja nemam s tim problem. Ja prihvatom sopstvenu odgovornost. Smatram da sam odgovoran za ono što sam učinio... i za ono što nisam učinio. Ja sam mogao devedesete godine da kažem: „Stop. Gde ćete vi?“ Pozvan sam kao starešina u rezervnom sastavu, i kažem: „Gde će ovih 30 vojnika? Ne može... ne može u rat! To su nečija deca...“ Mogao sam glatko to da uradim, i da budem uhapšen.*

Posle tri godine izašao bih kao robijaš. Možda bi se negde kratko plašili – evo ga došao robijaš, dok bi videli da sam to opet ja. A ovako sam na robiji do kraja života, pošto imam veliku odgovornost zašto nisam to uradio. A moja lična odgovornost je prihvatanje uloge jednog učesnika rata, učesnika oružanih sukoba, jednog zla gde se ide da se ubije i da budeš ubijen. To je ogromna odgovornost. Ali ja, recimo, u mom okruženju ili udruženjima imam strašan problem sa tim... Deo veterana kaže: „Šta sam ja tu odgovoran? Neko je došo i reko – evo ti poziv!“ Zato što on meša krivicu i odgovornost. On smatra da ako prihvati odgovornost, tog momenta će da kažu: „E, ti si kriv za rat“.

b) Moguća očekivanja onih koje smo mi povredili

Manji broj učesnika (4) doživljava da drugi od njih ne očekuju ništa, ili očekuju stvari koje nisu u duhu pomirenja (kao npr. moju grižu savesti, da obrišemo sećanja i zaboravimo ko je šta mislio i radio, i idemo dalje).

Daleko više njih u očekivanjima drugih prepoznaju sledeće elemente važne za proces pomirenja: poštovanje za žrtve, empatiju za stradanja i patnje, osudu zločina, suočavanje, prihvatanje sopstvene odgovornosti kroz razumevanje, priznanje i izvinjenje.

c) Naša (realna) spremnost da ponudimo nešto onima koje smo povredili

Sa svoje strane, učesnici su spremni da drugima, koje su (direktno ili indirektno) povredili, ponude:

- ✦ sopstveno osvešćivanje (na kojem već uveliko rade),
- ✦ svoje vreme, pažnju, prisustvo i uvažavanje,
- ✦ razgovor i objašnjenje,
- ✦ spremnost da se razume i prizna odgovornost i ponudi izvinjenje koje nije opravdanje, i
- ✦ saradnju i komunikaciju.

Prevoditeljka (45 godina): Prihvatanje odgovornosti za ono što smo učinili. Da li smo mi to svesno odlučili ili nas je neko gurnuo u tu priču, ili nismo imali izbora – ali prosto da to prepoznamo kao takvo i da preuzmemo odgovornost za onaj deo koji svesno vidimo da nama pripada. To uopšte nije crno-bela priča... mislim puno je tih sivih tonova između crnog i belog, tako da kategorički sudovi o tome... nam ne mogu dati odgovor na pitanja.

IV. 3. 4. Evaluacija procesa preispitivanja psiholoških aspekata pomirenja

Na kraju razvoja jednoipogodišnjeg procesa suočavanja sa sobom i drugima, članovi Asocijacije ZAIP evaluirali su svoj rad odgovarajući na pitanja: Šta smo postigli? – Na čemu valja dalje raditi? – Šta smo doživeli kao važno i vredno?

IV. 3. 4. 1. Šta smo postigli?

A. Uvide:

- „da postoje različite povrede; da su mnogo teže psihičke povrede, više bole, teže se zalečuju (možda nikada), a koje se na neki način reflektuju na porodicu, na generacije“;
- „da je nekako mnogo lakše pričati o sebi kao žrtvi ili heroju, a teže o sopstvenoj odgovornosti, pogotovu ako je ona neposredna“;
- „da lakše pričamo o stvarima koje treba da urade države, narodi, ostali; radije izbegavamo taj intimni ljudski aspekt; treba hrabrosti da se sa njim suočimo“;
- „da su ljudi tako različiti u mnogim pogledima, ali i tako slični u doživljavanju“.

B. Bolje razumevanje sebe i drugih.

C. Korisnu i dirljivu emotivnu razmenu.

IV. 3. 4. 2. Na čemu valja dalje raditi?

A. Komunicirati

- „Upotrebiti to što smo sada o sebi naučili da bismo na smislen način o tome govorili i razgovarali, da bi to stvarno donelo neku suštinsku promenu u ljudima.“

B. Društveno delovati

- „Akcija, delovanje u pravcu otvaranja i suočavanja sa istinom, veće osetljivosti i veće brige države i društva za povređene, zakonsku regulaciju njihovog statusa.“

IV. 3. 4. 3. Šta smo doživeli kao važno i vredno?

- Sigurno mesto i poverenje;
- Kontinuitet u radu;
- Atmosferu u kojoj se osećala dobronamernost;
- Uneti su neka dobra energija, optimizam i vera;
- Dobru komunikaciju, fantastičnu razmenu emocija i iskustva;
- Upoznavanje ljudi;
- Intenzivan rad iz kojeg izlazimo bogatiji novim iskustvima i malkice bolji nego što smo došli; i
- Ono o čemu pričamo videli smo na delu. Nisu puke fraze, sve to ima odziva u nama.

IV. 4. Zaključak

Polazeći od referentnog okvira savremenih teorijskih i praktičnih saznanja o psihološkim aspektima konflikata i pomirenja, osmislili smo pristup koji je omogućio aktivistima Asocijacije ZAIP da, kroz razmatranje sopstvenih aktivnosti i doživljaja vezanih za pomirenje, i sami iskustveno prođu kroz proces suočavanja sa sobom i međusobno (sa drugima).

1. Evaluacija ovog pristupa pokazala je da je *procesom* suočavanja sa sobom i drugima kod članova Asocijacije postignuto:
 - *psihološko rasterećenje* – u smislu smanjenja lične konfuzije i emocionalne tenzije,
 - *dolaženje do novih spoznaja* o sebi i drugima u psihološki teškim okolnostima, što znači: bolje razumevanje sebe u svom porodičnom, društvenom i kulturnom kontekstu i ponovno uspostavljanje osećanja sigurnosti i sopstvene vrednosti, i
 - *poboljšanje odnosa* – u smislu uvećavanja kapaciteta za empatiju i ostvarivanje konstruktivnog dijaloga sa drugima.

Preispitivanjem sopstvenih psiholoških prostora članovi Asocijacije su se osnažili, oslobađanjem jedne nove doze energije, preko potrebne njihovom daljem radu na ovoj složenoj i delikatnoj problematici.

Pored toga, ovaj pristup je, čini nam se, u dobroj meri pokazao da je nakon konflikata, za uspešno odvijanje procesa pomirenja, njegova *interna dimenzija* – obnova poverenja u sebe, značajna koliko i *eksterna dimenzija* – obnova poverenja u druge.

2. Preduslov za iniciranje i razvoj procesa pomirenja predstavlja okončanje konflikata u smislu uspostavljanja „normalnog života i stabilnog okruženja“. Međutim, postignuti sporazumi i rezolucije samo su donekle okončali oružane i političke *konflikte* nastale raspadom bivše Jugoslavije. Realnost je, nažalost, da oni u priličnoj meri još traju (npr. oko Kosova), ili pak latentno tinjaju (sa bivšim jugoslovenskim republikama i međunarodnom zajednicom), da bi povremeno sporadično nakratko eksplodirali, intenzivirani međusobnim prelivanjem, kontaminacijom, kao i akumulacijom sa nerazrešenim konfliktima iz prošlih dana, još veoma živo prisutnim u porodičnom i kolektivnom sećanju ljudi na ovim prostorima. Njihovo eksplicitno i implicitno prisustvo značajno se odražava i na sam proces pomirenja u Srbiji – tako što ga odlaže, koči i usporava.
3. Razmatranjem *inicijativa i aktivnosti* članova Asocijacije koje su od značaja za pomirenje, možemo zaključiti da je tu mnogo raznovrsnog, dugotrajnog i kontinuiranog rada usmerenog na brigu o ljudima, o njihovim odnosima i njihovom sociokulturnom i istorijskom kontekstu. Međutim, činjenica je da je pomirenje u Srbiji danas, osam godina nakon uspostavljanja demokratskog društvenog uređenja, još u najvećoj meri u domenu aktivnosti manjeg i jedva srednjeg dometa. Inicirano je češće u nevladinom nego u vladinom sektoru, koji za pomirenje još ne nalazi mesto u agendi svojih prioritarnih zadataka u izgradnji postkonfliktnog društva.
4. Prisustvo *prepreka* procesu pomirenja članovi Asocijacije prepoznali su na različitim nivoima – na individualnom i društvenom planu – u vladinom i nevladinom sektoru. Zanimljivo je da su članovi Asocijacije, posvećivanjem ozbiljne pažnje preprekama u nevladinom sektoru, pokazali visok stepen zrelosti (čišćenje valja početi od sopstvenog praga). Pored toga, uočena je međusobna povezanost i snažno prožimanje prepreka i resursa, što je nadalje vodilo ostvarenju važnog uvida: najbolji put do resursa – analiza prepreka.
5. U osnovi svojih aktivnosti na planu pomirenja u Srbiji, članovi Asocijacije prepoznali su tri grupe *motiva*. Prva je potreba za razumevanjem bliže i dalje prošlosti i postizanjem rasterećenja od njenog tegobnog nasleđa; druga – nemirenje sa sadašnjom situacijom, a treća – potreba za sprečavanjem ponavljanja zla u budućnosti.
6. Svoj *put do pomirenja* članovi Asocijacije vide kao proces koji ima više faza:

- ✦ Prvu – mirnodopsku fazu (period do 1991), koju su neki doživeli kao srećnu, a drugi kao lažnu i pregnantnu nelagodnom i strepnjom;
 - ✦ Drugu – konfliktnu fazu (period od narednih petnaestak godina, koja je za neke prošla, a za neke još nije), od svih učesnika doživljenu kao fazu „pakla“, „haosa“, i „ambisa“;
 - ✦ Treću – sadašnju fazu, koja se doživljava kao spora, statična, nestabilna i neizvesna, nestimulativna za proces pomirenja; i, konačno
 - ✦ Četvrtu fazu – anticipiranu u budućnosti, u kojoj učesnici vide ostvarenje svojih želja i očekivanja vezanih za pomirenje.
7. Imajući prilike da još jednom prožive i međusobno razmene svoje najintimnije iskustvo povreda (intenzivne i masivne, ostavljaju dubok i neizbrisiv trag, duševne bole više od fizičkih, imaju aktuelni i transgeneracijski aspekt), iz ratova „u kojima Srbija nije bila, ali koji su bili u Srbiji“, članovi Asocijacije postali su osjetljiviji za *sopstvena prava* (potrebe i očekivanja od drugih), kao i za *sopstvenu odgovornost* (potrebe i očekivanja koje od njih imaju drugi). Oni očekuju pre svega da saznaju i razumeju šta se tu zaista desilo, da drugi spoznaju i priznaju njihove povrede i patnju, pomognu u njihovom saniranju i obeštećenju, kao i u kažnjavanju vinovnika. Od vinovnika oni očekuju: iznošenje istine i činjenica, objašnjenje svog postupka, priznanje i prihvatanje odgovornosti u vidu izvinjenja za prouzrokovane patnje. Zanimljivo je i to što u ovom procesu oni očekuju ponešto i od sebe, a to je – da nauče da praštaju. Kod članova Asocijacije takođe je u priličnoj meri prisutna i empatija za moguća očekivanja drugih, kao i realna spremnost da drugima ponude: sopstveno osvešćivanje (na kojem uveliko rade), svoje vreme, pažnju i uvažavanje, razgovor i objašnjenje, saradnju i komunikaciju; da priznaju sopstvenu odgovornost i ponude izvinjenje koje nije opravdanje, naglašavajući preku potrebu za jasnim razdvajanjem krivice od odgovornosti (svi smo na neki način odgovorni, a krivi su samo zločinci).
8. Sličnosti u doživljavanju (npr. sopstvene povrede, motiva ili puta do pomirenja) mogu biti značajna spona među ljudima u procesu pomirenja. A i sve one razlike među njima (počev od demografskih pa sve do pozicija i dimenzija njihovog iskustva konflikata) mogu postati značajan resurs pomirenja ako doprinesu jednoj širokoj i sveobuhvatnoj spoznaji svega što se dogodilo i svega što valja činiti da se to zlo više nikada ne ponovi.

V. Pogled u budućnost: mogućnost šire primene ideje *trećeg puta* u Srbiji

Projekat Razvoj Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje predstavlja originalni projekat inspirisan svetskim iskustvima, u okviru kojeg je grupa ljudi – koji se međusobno veoma razlikuju – uspela da se dogovori oko jednog od mogućih načina traganja za novim, trećim, putem ka pomirenju. On predstavlja pokušaj da se u konglomeratu najrazličitijih aktivnosti i inicijativa vezanih za bavljenje prošlošću, diferencira ono što će biti prepoznato kao vredno, važno, korisno i lekovito.

Izgleda kao da smo nesvesno sledili reči Bloomfielda, jednog od savremenih teoretičara tranzicione pravde koji je napisao da ne postoji savršen model ili metod pomirenja, i da oni koji se suočavaju sa izazovom izgradnje mira u postkonfliktnom društvu treba da imaju poverenja u sopstvene sposobnosti, da primaju savete od drugih, ali i da budu kreativni u razvoju sopstvenih originalnih procesa (Bloomfield, 2003:17).

Asocijacija u celini, kao i učesnici naših radionica, po svojim karakteristikama i regionima iz kojih dolaze u značajnoj meri reprezentuju populaciju Srbije. Metod koji smo na radionicama koristili karakterisalo je smenjivanje strukturiranog i nestrukturiranog, otvorenog i zatvorenog načina rada.

Strukturom radionica unapred je ponuđen jedan globalni referentni okvir (jedno savremeno naučno viđenje konflikta, pomirenja i pozicija u konfliktu i pomirenju), da bi se u njemu razmatrale aktivnosti i doživljaji. Proces je bio otvoren za slobodne refleksije i ekspresije, razmenu i diskusiju na zadate teme i sučeljavanje različitih stavova. Time smo postigli da se edukativni aspekt (šta sadašnja nauka kaže o tome) olakša i efektivnije ostvari kroz intervenciju – kombinaciju rada u radionici i istraživanja.

Mogućnost razgovora i pored prisustva ponekad ekstremnih stavova, dopuštenje da oni kao takvi postoje a da to sagovornike, njihove odnose i komunikaciju ne ugrožava, pokazali su se kao veoma dobro iskustvo, kojim su svi bili zadovoljni. Slično je bilo i sa izborom psiholoških aspekata: od aktivnosti ka doživljajima, od objektivnog ka sve subjektivnijim, sve ličnijim doživljajima (motivi, očekivanja – povrede i potrebe), od odgovornosti drugih (koju je lakše sagledati) ka sopstvenoj odgovornosti.

Testirali smo kako polazne teorijske ideje funkcionišu u praksi, i to u jednoj veoma heterogenoj grupi ljudi koji imaju neposredna, lična, i posredna (preko iskustva ljudi kojima su pomagali) iskustva sa oružanim i političkim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije. Preispitali smo ideju i misiju sebe kao grupe, i šta je to što mi – iz sopstvenog iskustva – imamo da kažemo svetu i Srbiji o pomirenju. Uprkos razlikama, uspjeli smo da se dogovorimo, i to kroz proces, šta i kako ćemo da radimo. Bili smo otvoreni za neizvesno i prihvatili izazov stvaranja nečeg novog, bez unapred definisane strukture i jasno zacrtanog cilja. Ipak, postavili smo jasne zadatke i pažljivo kontrolisali proces, krećući se napred tek pošto smo pažljivo analizirali i evaluirali ono što je prethodno postignuto.

U okviru Asocijacije prošli smo put od nesaradnje, tenzija, nevezivanja za ideju, nekoordinacije i nepoverenja, do saradnje, jasnog vezivanja za ideju, koordiniranosti i poverenja, i uvideli važnost koordinacije aktivnosti – da svako ima svoje mesto u sistemu i da postoji saradnja. Na taj način postavili smo dobru osnovu za razvoj odnosa poverenja, odnosno pomirenja.

Dvosmerna komunikacija i inkluzivnost kao osnovni elementi *trećeg puta* – ideje vodilje Asocijacije – predstavljaju osnovu demokratskih odnosa, i kao takvi mogu imati veoma značajnu primenu u drugim društvenim grupama, pa i u društvu u celini. Komunikacija u smislu ideje *trećeg puta* uključuje i integriše kontinuiran i konstruktivan kontakt, dijalog, koordinaciju i saradnju različitih ljudi i grupa, što postepeno vodi jačanju poverenja, i u tom smislu to je mogući model za jačanje poverenja na nivou šireg društva. To je komunikacija koja bi nam učinila život lakšim i kada bi pokušali da je primenjujemo šire, odnosno u svakodnevnim kontaktima. Komunikacija u duhu *trećeg puta* zapravo je osnova dolaženja do pomirenja, do zatvaranja različitih konflikata, kako na individualnom nivou, tako i na društvenom – u tome i jeste značaj ideje *trećeg puta* za promenu paradigme i prelazak iz autoritarnog u demokratski društveno-politički sistem.

A, kako piše Bloomfield, najbolji politički sistem za postkonfliktno društvo je onaj koji je demokratski, a demokratija je sistem za upravljanje konfliktima, odnosno razlikama – bez pribegavanja nasilju. Taj proces upravljanja konfliktom uključuje debatu, slaganje, neslaganje, kompromis i saradnju, sve u okviru sistema koji dozvoljava da suprotstavljene tačke gledišta koegzistiraju korektno i bez okretanja nasilju. Umesto da iskoreni ili ukloni razlike, ili da isključi grupe koje se razlikuju, demokratija funkcioniše kao proces kroz koji se razlike iznose na videlo, priznaju se i njima se bavi na način koji im omogućava da postoje bez pretnji čitavom sistemu (Bloomfield, 2003:10). Kao što je pokazalo iskustvo radionica koje su se unutar Asocijacije bavile psihološkim aspektima pomirenja, razlike mogu postati značajan resurs pomirenja ako doprinesu jednoj širokoj i sveobuhvatnoj spoznaji svega što se dogodilo i svega što valja činiti da se to zlo više nikada ne ponovi.

„Vremenom“, piše Huyse, „koegzistencija evoluirala prema odnosima pomirenja. Čak i kada se ne može oprostiti, postoje minimalni standardi ispod kojih ne treba ići: društvena rekonstrukcija zahteva da se poštuju prava onih koji se preziru. Poštovanje je samo po sebi potvrda sopstvene humanosti“ (Huyse, 2003b:20). Pomirenje treba da bude dovoljno širok, uključujući (inkluzivni) proces, i kao takvo mora da uključi mnoge i različite interese i iskustva celog društva (Bloomfield, 2003:13). U skladu sa tim, na seminarima ZAIP-a nedvosmisleno se iskristalisala važnost dijaloga i sticanja iskustva, poverenja i međusobnog poštovanja, kao i ideja da se ZAIP bavi žrtvama, izvršiocima i svedocima nezavisno od njihove etničke i druge pripadnosti, odnosno svojstava. Asocijacija je doživljena kao sigurno mesto, koje ima i medijatorsku ulogu u smislu povezivanja strana u sukobu. Štaviše, pokazalo se i da je preispitivanje sopstvenih psiholoških prostora važan preduslov osnaživanja, koje je neophodno za uspešan rad na ovoj složenoj i delikatnoj problematici, kao i da je za uspešno odvijanje procesa pomirenja, obnova poverenja u sebe značajna koliko i obnova poverenja u druge.

Naučili smo da je pomirenje i proces i cilj. Takođe, suočili smo se sa činjenicom da je to proces koji traje i koji nije linearan, a da je kod nas dodatno usložen činjenicom da i deo konflikata još uvek traje ili tinja. Kako je to dobro uočio Huyse, na osnovu istraživanja sličnih procesa u svetu, „u njemu se svaki korak računa, svaki napor ima vrednost, i u tom delikatnom domenu čak i malo poboljšanje predstavlja značajan progres. Pomirenje može trajati dekadama ili generacijama“ (Huyse, 2003b:19, 22).

Preispitujući polazne ideje u praksi, napravili smo osnovu, koja nas je, povezano sa iskustvima iz sveta, približila razvoju jedne univerzalne ideje, ali sa našim sopstvenim specifičnostima. To je osnova od koje mogu da pođu drugi. Mi smo „posadili seme“ jednog novog pristupa, i tako dali doprinos procesu nad kojim ne želimo da imamo monopol. Naprotiv, svesni smo da proces može da uspe samo ukoliko postane širok društveni proces, odnosno ako postane svojina čitavog društva. Takođe, proces može da uspe samo ukoliko se stalno razvija, iznova preispituje i dograđuje.

Stoga bi u budućnosti proces trebalo da uključi – pored nastavka razvoja same Asocijacije i njenog širenja uključivanjem u proces novih ljudi – i preispitivanje mogućnosti njegove primene na šire društvo. Za dalji razvoj procesa trebalo bi iskoristiti rezultate dosadašnjeg rada, kao osnovu daljeg procesa kako sa starim, tako i sa novim članovima. U tom smislu očekujemo da će nam ova knjiga, kao i ukupni, pisani i video-materijal o razvoju Asocijacije, biti od velike koristi.

Trebalo bi identifikovati NVO, aktivnosti, osobe, grupe i sl., koji nisu u Asocijaciji, ali su po svojim aktivnostima i svojstvima bliski *trećem putu*. Oni mogu biti prepoznati kao nosioci, potencijalni promoteri i/ili podrška *trećem putu*.

Konkretnije, dalji razvoj procesa trebalo bi da uključi sledeće:

1. Rad na daljem razvoju ideje *trećeg puta* – posebno rad na definisanju vrednosti, na daljem razvoju formalnog okvira i unapređenju veština dvosmerne komunikacije i komunikacije sa neistomišljenikom.
2. Rad na daljem razvoju ukupnih kapaciteta članova za rad na pomirenju.
3. Širenje Asocijacije i njenih ideja uključivanjem novih članova i promovisanjem ideje u društvu – posebno promovisanjem demokratske (dvosmerne) komunikacije, inkluzivnosti i sposobnosti za pomirenje sa sobom i drugima – na nivou raznih grupa, u institucijama i civilnom društvu, u javnom i privatnom prostoru – govoru.
4. Postepeno uključivanje i ljudi iz drugih delova bivše Jugoslavije, jer se sada osećamo spremniji da pomirenju pristupimo eksterno.

VI. Literatura

Amir, Z., (1998) Contact Hypothesis in Ethnic Relations, u E. Weiner *The Handbook of Interethnic Coexistence*, New York: Continuum Publishing, str. 162-181.

Aertsen, J., Arsovska, H.-C., Rohne, Valiñas, M. i Vanspauwen, K. (ur) (2008) *Restoring Justice after Large-scale Violent Conflicts: Kosovo, DR Congo and the Israeli-Palestinian Case*, Devon:Willan.

Berg, I. K., Tomm, K. (2000). Reconciliation in Clinical Work. XII IFTA Family Therapy World Congress, Oslo.

Breggin, P. (1992). *Beyond Conflict*. New York: Sr. Martins Press.

Bloomfield, D., Barnes, T., Huyse, L. Eds (2003.) *Reconciliation After Violent Conflict - A Handbook*. Stockholm: International IDEA

Bloomfield, D. (2003) „Reconciliation: an Introduction“, u D. Bloomfield, T. Barnes and L. Huyse. ur. *Reconciliation after Violent Conflict: a Handbook*, Stockholm: International IDEA, str. 10-18

Borain, A. (2000) *Zemlja zderane maske*, Beograd: Samizdat B92

Cohen, S (2003) *Stanja poricanja*, Beograd: Samizdat B92

Enciklopedijski englesko-srpskohrvatski rečnik (1956), Beograd: Prosveta

Galtung, J. (1998). After Violence: 3 R – Reconstruction, Reconciliation, Resolution; Coping of Visible and Invisible Effects of War and Violence, <http://www.transcend.org/TRRECBAS.HTM>

Grujić, J. i Hanak, N. (2008) „Proces razvoja Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje: izazovi i rezultati“, ova knjiga, str. 11

- Gajicki, M. (ur.) (2002) *VIVISEKT*, Novi Sad: NVO Vojvođanka, str. 49-65
- Healing through remembering (2006) *Making peace with the past* (executive summary), Belfast: Healing through remembering.
- Hubertus, A. (1999). *Trauma and Reconciliation: Lessons from Experience*, Balkan Symposium, Hamburg: ESCAP
- Huyse, L. (2003) „Victims“, u D. Bloomfield, T. Barnes and L. Huyse, ur. *Reconciliation after Violent Conflict: a Handbook*, Stockholm: International IDEA, str. 54-66
- Huyse, L. (2003a) „Justice“ u D. Bloomfield, T. Barnes and L. Huyse, ur. *Reconciliation after Violent Conflict: a Handbook*, Stockholm: International IDEA, str. 97-115
- Huyse, L. (2003b) „The Process of Reconciliation“, u D. Bloomfield, T. Barnes and L. Huyse, ur. *Reconciliation after Violent Conflict: a Handbook*, Stockholm: International IDEA, str. 19-32
- Liebman, M. (2007) *Restorative justice: How it Works*, London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Nikolić-Ristanović, V. (2002) „Istina i pomirenje“, *Temida*, 4, str. 3-4
- Nikolić-Ristanovic, V. (2004) „Istina i pomirenje u Srbiji“, *Temida*, 4, str. 11-17
- Nikolić Ristanović, V., Hanak, N. (2004). *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: Kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji? Ideje i predlozi građana*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.
- Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2005), „Asocijacija Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje: koordinacija inicijativa civilnog društva i povećavanje društvene vidljivosti trećeg puta“. *Temida*, 4, 2005, str. 33-37
- Nikolić-Ristanovic, V. (2006) „Truth and reconciliation in Serbia“, u *Handbook of Restorative Justice*, Dennis Sullivan i Larry Tifft, ur., Oxon: Taylor & Francis Books Ltd, str. 369-387
- Nikolić-Ristanović, V., Bjelić, D. (2006), „Asocijacija Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje: aktivnosti u 2006. i planovi za budućnost“. *Temida*, 4, 2006, str. 43-47

- Petrović, N. (2005) *Psihološke osnove pomirenja između Srba, Hrvata i Bošnjaka*, Beograd: Institut za psihologiju i Dokumentacioni centar.
- Salaket, H. (2000) „Čile“ u Borejn, A. i Levi, Dž., ur. *Zalečenje nacije?*, Beograd: Samizdat B92, str. 67-80
- Srna, J. (1997.) „Porodica u ratu i izbeglištvu“, u J. Vlaković, J. Srna, K. Kondić i M. Popović, ur. *Psihologija izbeglištva*, Beograd, Nauka
- Srna, J. (2000) „Towards reconciliation with ourselves and others“, *Psihologija*, 2, str.117-132
- Striebel, M. (1998-1999) Psychological Aspects of Reconciliation, *Journal of Social Work Theory and Practice* <http://cj.bermidji.msus.edu/Journal/>
- White, I. (2003) „Victim-Combatant Dialogue in Northern Ireland“, u D. Bloomfield, T. Barnes and L. Huyse, ur. *Reconciliation after Violent Conflict: a Handbook*, Stockholm: International IDEA, str. 89-96.

Otkud mi u ovoj priči, na ovaj način

Vesna Nikolić-Ristanović: Nekoliko je okolnosti bilo odlučujuće da pokrenem ovu priču na ovaj način. Najpre, istorija stradanja i brojne žrtve u porodici, kao i iskustvo prenošenja traume sa generacije na generaciju, koji kao da su „oživeli kada je počeo rat u bivšoj Jugoslaviji“ – učinili su da sam jako intenzivno i bolno doživela stradanja i brojne konflikte koji su se iz nje ga izrodili. Spontano sam reagovala uključivanjem u antiratne aktivnosti, podršku žrtvama i beleženje priča žrtava. Nakon bombardovanja i kasnije, nakon uspostavljanja prve demokratske vlade, osećala sam se loše jer demokratske snage nisu bile zainteresovane za bavljenje konkretnim iskustvom običnog malog čoveka, ni u Srbiji ni šire u drugim delovima bivše Jugoslavije. Politički potresi, uključujući i žrtve političkih obračuna, nastavili su da se nižu, a da nije bilo naznaka bavljenja prošlošću na način koji bi vodio otkrivanju istine, ali i približavanju sukobljenih strana i prekidanju ciklusa nasilja. Duboko zabrinuta novim ciklusom nasilja i novim traumatskim iskustvom koji je dodat na već postojeće, i njegovim potencijalnim efektom na buduće generacije, zainteresovala sam se za iskustva drugih zemalja i istraživanja u oblasti istine i pomirenja. Počela sam da istražujem sopstveno iskustvo i iskustvo svoje porodice – sa ratom i pomirenjem.

Otkrila sam da je u mojoj porodici, pored stradanja i traume oba moja roditelja, postojala i jedna lepa priča o njihovom zajedničkom životu, uprkos različitih nacionalnosti i religija – priča o pomirenju. Tako je pitanje „kako da i u širem društvu razlike opstanu zajedno a da se ne sukobe“ postalo tema mojih ličnih i profesionalnih promišljanja i istraživanja. Iz svoje porodične priče krenula sam ka *trećem putu* i tako je, uz bavljenje žrtvama, kriminalitetom i ratom, bavljenje ovom temom zauzelo važno mesto u mom istraživačkom radu. Počela sam najpre da menjam sebe – nasleđenu autoritarnu komunikaciju i isključivost u komunikaciji o ratu i političkom nasilju

tokom devedesetih godina XX veka – proučavajući nenasilnu komunikaciju i nenasilno rešavanje konflikata, kao i magičnu i zaraznu moć pozitivnog mišljenja, ljubavi i praštanja (sebi i drugima). Inspiracija su mi postali buditelji, Gandhi i Dezdemon Tutu.

Zatvaranje ciklusa nasilja i društveno uključivanje, kako žrtava tako i izvršilaca, postali su moja preokupacija u bavljenju svim oblicima kriminaliteta, pa tako i onog koji se vrši u ratu. Proces razvoja Asocijacije doživela sam snažno, kroz smenjivanje ushićenja i nade, tenzije, razočarenja i straha od neuspeha. Na trenutke sam pomišljala da se dešava čudo, a na trenutke želela da sve napustim. Ipak, preovlađujući osećaj bio je divan osećaj promene (sopstvene i drugih), osećaj individualnog i grupnog rasta i razvoja, opozitivljavanja i osnaživanja koji se šire. Razvoja poverenja i međusobne podrške, kao i osećaja da u našim odnosima nestaju tenzije i sve postaje lako i prirodno, nezavisno od razlika u iskustvu i stavovima. Asocijaciju doživljam kao traženje sebe u drugima i drugih u sebi, kao traženje puta zajedno sa drugima. Doći do puta zajedno i ići tim putem zajedno, uz međusobno podržavanje i svest da na njemu, kao i na ovom svetu, ima mesta za sve.

Jelena Srna: Bavljenje pomirenjem u Srbiji za mene predstavlja višestruki izazov. U sferi profesionalnog ono je logični nastavak dugogodišnjeg psihoterapijskog rada sa pojedincima i porodicama sa kojima sam prolazila njihov (često veoma neizvestan i mukotrpan) put do isceljenja i osnaženja. Stoga je psihoterapeut u meni lako prepoznao duboku istinitost krilatice „otkrivanje je isceljujuće“ (engl. *relieving is healing*), slogana koji je u priličnoj meri odrazio suštinu i odredio pravac procesa pomirenja u Južnoj Africi.

Moj intenzivni rad na saniranju psihosocijalnih posledica oružanih konflikata „u kojima Srbija nije bila, ali koji su bili u Srbiji“, vremenom je sasvim prirodno počeo da izlazi iz okvira pojedinačnih slučajeva, poprimajući postepeno dimenziju društvenog angažmana.

Trasiranje specifičnog puta ka pomirenju koji bi bio ostvarljiv u našem (prilično složenom) istorijskom i sociokulturnom kontekstu, smatram ozbiljnim intelektualnim izazovom. Istovremeno, za mene je to i snažan emocionalni izazov, s obzirom na to da su dramatični konflikti na prostoru bivše Jugoslavije obeležili dobar deo mog ličnog života, života moje porodice, mojih prijatelja i sunarodnika – u više generacija.

Zbog svega ovoga, danas, kada je mnogo toga u mom okruženju obesmišljeno, bavljenje pomirenjem za mene lično i profesionalno ima smisao suštinskog, važnog i vrednog.

Nataša Hanak: Rođena sam i odrasla u multietničkom okruženju. Činjenica da su meni bliski ljudi različite nacionalnosti podrazumevala se koliko i udisanje vazduha – nešto o čemu se ne razmišlja. Doživljaj pripadnosti nekoj određenoj etničkoj zajednici nikada nisam imala. Vezivala sam se za mesto, ne za apstraktnu vezu koja najrazličitije pojedince svrstava u jednu grupu – „nacion“. I zato je razvrstavanje na Srbe i Hrvate, „naše“ i „njihove“, praćeno iznenada neobično važnim poznavanjem porodičnih korena i porekla prezimena, početkom devedesetih, meni bilo potpuno strano i čudno. Nisam prepoznavala ili prihvatila da prepoznam čemu to vodi.

Rat je dotakao i moju porodicu, unatoč tome što nismo bili ni na jednoj strani, etnički gledano. Došli smo u Beograd i ja sam se posvetila svom privatnom životu. Za to vreme divljao je sukob u Bosni. Meni je podela, rata, smrti, straha – bilo dosta, i nisam želela ništa da znam o tome. 1999. godine prvi put sam putovala kroz Bosnu i suočila se sa razaranjima za koja sam bila gluva i slepa u vreme kada su se dešavala. Kontakt sa Viktimološkim društvom Srbije omogućio mi je da ipak nešto učinim – da dam svoj mali doprinos približavanju ljudi koji su se našli na suprotstavljenim stranama.

Jelena Grujić: Dugogodišnje bavljenje temom izbeglica i njihovom integracijom u srpsko društvo logično je proisteklo u interesovanje za tranzicionu pravdu i proces istine i pomirenja, karakteristične za sva postkonfliktna društva. Moj profesionalni fokus bio je uvek na žrtvama rata. Izuzetno me je iritirala njihova objektivizacija u javnim debatama o potrebi suočavanja sa prošlošću. Znala sam jako dobro kakvo stradanje je obeležilo njihove živote, i kakve efekte na njih same ima izostanak javnog respekta prema žrtvi koju su podneli zbog politike koja je, i u postkonfliktnom periodu, nastavila da se hrani njihovom nesrećom.

Kada me je profesorka, i moja dugogodišnja sagovornica u novinskim tekstovima o izbeglicama, Vesna Nikolić-Ristanović, pozvala na debatu o potrebama našeg društva za *trećim putem* kao pristupom procesu istine i pomirenja, odškrinula su se tačno ona vrata koja sam pokušavala da nađem, zarad potrebe za adekvatnim kanalom informacija od žrtava rata ka javnom prostoru i njihovoj doslednoj reprezentaciji, bez tumačenja i upotrebe. To je bio moj primarni cilj.

Osim toga, posvetivši se radu u okviru Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje, uvidela sam koliko je širok prostor komunikacije koju *treći put* pruža samim žrtvama, osuđenim na emotivnu izolaciju i bez mogućnosti za neophodnu i isceliteljsku razmenu sa onima koji umeju da

osete njihovu žrtvu i komuniciraju sa njom. Moram da priznam da je za moje sasvim lično razumevanje procesa pomirenja i ozdravljenja društva *treći put* kao pristup mnogo puta bio provokativan, ponekad učinivši da se osećam kao kapitulat pred zločinima i zločincima. Ipak, prateći potrebe žrtava – za koje smatram da moraju imati apsolutni primat u ovom procesu – naučila sam koliko je proces obnavljanja postkonfliktnog suživota postepen i težak, i kako predstavlja pozitivan izazov za sve koji teže traganju za istinom i ozdravljenjem.

Beleške o autorkama

Vesna Nikolić-Ristanović je istraživačica, profesorka kriminologije na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, i direktorka Viktimološkog društva Srbije. Inicijatorka je i koordinatorka Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje. Glavna je i odgovorna urednica *Temide*, časopisa o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu, i autorka većeg broja radova iz oblasti nasilja nad ženama, zaštite žrtava, kriminaliteta i rata, trgovine ljudima, i istine i pomirenja.

Jelena Srna je specijalistkinja medicinske psihologije, porodična terapeutkinja i vanredna profesorka na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Rukovodila je brojnim interventnim, edukativnim, istraživačkim i organizacionim projektima u oblasti zaštite mentalnog zdravlja – dece, mladih i porodica, realizovanih u vladinom i nevladinom sektoru. Autorka je i koautorka više knjiga, kao i brojnih stručnih i naučnih radova.

Nataša Hanak rođena je u Zadru, u Republici Hrvatskoj. Tamo je završila osnovnu i srednju školu. Diplomirala i magistrirala psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Asistentkinja na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u Beogradu. Od 1999. saraduje na projektima nevladinih organizacija kao što su Međunarodna mreža pomoći (IAN), Građanske inicijative, Viktimološko društvo Srbije, i *Veliki Mali*. Od 2002. saraduje sa Viktimološkim društvom Srbije na programu o istini i pomirenju.

Jelena Grujić je od 1992. novinarka nedeljnika *Vreme*, i saradnica mnogih drugih domaćih i stranih novina i medijskih produkcija. Posvećena je marginalnim društvenim grupama, sa primarnim fokusom na žrtve rata. Studirala etnologiju i antropologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Spisak članova Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje

Pojedinci:

- ✦ **Boris Delić** (Izbeglički servis za povratak, Drvar–Beograd),
- ✦ **Aleksandar Resanović** (Centar za mir i razvoj demokratije, Beograd),
- ✦ **Vladimir Paunović** (NGO *Millennium*, Kragujevac),
- ✦ **Zdravko Marjanović** (Društvo za toleranciju, Bačka Palanka),
- ✦ **Marija Gajicki** (*Vojvođanka* – Regionalna ženska inicijativa, Novi Sad),
- ✦ **Mirjana Vojvodić** (Odbor za građansku inicijativu, Niš),
- ✦ **Nevenka Medić** (NVO *Jelena Anžujska*, Kosovska Mitrovica),
- ✦ **Aida Ćorović** (URBAN IN, Novi Pazar),
- ✦ **Anika Krstić** (Srpski savet za izbeglice, Beograd),
- ✦ **Savo Štrbac** (*Veritas*, Beograd),
- ✦ **Jelena Srna** (Filozofski fakultet, Beograd),
- ✦ **Sanja Ćopić** (VDS i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd),
- ✦ **Vesna Nikolić-Ristanović** (VDS i Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd),
- ✦ **Jasmina Nikolić** (VDS, Beograd),
- ✦ **Ivana Vidaković** (VDS i IAN – međunarodna mreža pomoći, Beograd),
- ✦ **Jelena Grujić** (nedeljnik *Vreme* i VDS, Beograd),
- ✦ **Mirjana Dokmanović** (samostalni konsultant za rodne studije i VDS, Subotica),
- ✦ **Vesna Karanfilović** (Ratni veterani Srbije za mir, Vlasotince),
- ✦ **Ilija Ćelić** (Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske, Mrkonjić Grad),
- ✦ **Novica Kostić** (Ratni veterani Srbije za mir, Vlasotince),
- ✦ **Dejan Milutinović** (Ratni veterani Srbije za mir, Vlasotince),
- ✦ **Nikola Gecić** (Centar za traumu, Novi Sad),

- * **Dragan Sekulović** (Centar za komunikaciju *Pravda*, Paraćin),
- * **Danijela Bjelić** (VDS, Beograd),
- * **Petar Fjodorov** (Udruženje logoraša 1991, Beograd),
- * **Mirjana Lukić** (Udruženje logoraša 1991, Beograd),
- * **Milojko Budimir**, (*Veritas*, Beograd),
- * **Lada Protić** (SOS telefon i VDS, Beograd),
- * **Slavica Ćirković** (Ministarstvo zdravlja – savetnica, Knjaževac),
- * **Borjana Pruničić** (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd),
- * **Korana Štrbac** (*Veritas*, Beograd),
- * **Radmila Nakarada** (Fakultet političkih nauka, Beograd),
- * **Michelle Veljanovska**, (*Macquarie University Sydney*, Australija),
- * **Katarina Pašić** (VDS i Međuopštinska organizacija civilnih invalida rata, Valjevo),
- * **Tijana Milošević** (Američki univerzitet, Bugarska),
- * **Boris Đurović** (Ministarstvo unutrašnjih poslova, Novi Sad),
- * **Sandra Sinobad** (Ministarstvo za nacionalni investicioni plan, Beograd),
- * **Aleksandar Gvozdić** (Misija ljudi dobre volje, Kosovska Mitrovica),
- * **Semiha Kačar** (Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar),
- * **Zibija Šarenkapić** (KC *DamaD*, Novi Pazar),
- * **Slobodan Stamenković** (Udruženje Ratni veterani Srbije za mir, Vranje),
- * **Ljiljana Gaković** (aktivistkinja ženskih prava, Beograd),
- * **Zoran Ilić** (*Master Skills* centar za edukaciju i konsalting, Beograd),
- * **Dragan Aćimović** (magistar sociologije, Srednja hemijska škola, Šabac),
- * **Nataša Hanak** (VDS i Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd),
- * **Predrag Miljanović** (Društvo za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava rata, Novi Sad),
- * **Vladan Beara** (Društvo za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava rata, Novi Sad),
- * **Milan Colić** (samostalni mirovni aktivista, Beograd),
- * **Ksenija Mijuk** (IAN – međunarodna mreža pomoći, Beograd),
- * **Dušica Parezanović** (Kulturni centar *Rex*, Beograd).
- * **Marija Cvetković** (*Inicijative*, Prokuplje),
- * **Dušica Spasić** (OGI, Niš).

Organizacije:

- * **Međupštinska organizacija civilnih invalida rata**, Valjevo (predstavnik – Borivoje Novitović),
- * **Udruženje građana *Povratak proteranih Krajišnika***, Beograd (predstavnici – Dušan Banjac, Milan Gaćeša, Stevo Baljak),
- * **Odbor za ljudska prava – Leskovac**, Leskovac (Dobrosav Nešić),
- * **Centar za istraživanje u politici *Argument***, Prijepolje (predstavnik – Slobodan Martinović),
- * **Grupa PAAD**, Novi Bečej (predstavnik – Saša Dujin),
- * **Udruženje za pomoć izbeglicama i prognanicima iz Hrvatske**, Beograd (predstavnik – Mile Dakić).

Novarke i novinari na listi:

- * **Miša Stojiljković** (RTV B92, Beograd),
- * **Tatjana Manojlović** (RTS, Beograd),
- * **Jasna Janković** (Tužilaštvo za ratne zločine, Beograd),
- * **Rade Radovanović** (TV *Avala*, Beograd),
- * **Brankica Drašković** (*Urbans*, Novi Sad),
- * **Sladana Novosel** (Dnevni list *Danas*, Novi Pazar),
- * **Tanja Tagirov / Miloš Vasić** (Nedeljnik *Vreme*, Beograd),
- * **Marijana Milosavljević** (Nedeljnik NIN, Beograd),
- * **Bojana Kostadinović** (Radio *Contact plus*, Kosovska Mitrovica),
- * **Nataša Miljković** (RTS – *Ključ*, Beograd).